

Milleti Uyandıran Edip: Aybek (Hayatı ve Eserleri)

Şuayip KARAKAŞ*

Öz: 20. yüzyıl Özbek Sovyet edebiyatının en önde gelen isimlerinden olan Aybek (Musa Taşmuhammedoğlu), çocuk yaşlarından itibaren klasik Türk şairlerinin eserlerini, lise yıllarında Türkiyeli şairlerin eserlerini tanımak imkânı buldu. Lise yıllarından itibaren şiir yazmaya başladı. İlk şiir kitapları, 1920-1930'lu yıllarda yayımlandı. 1930'lu yıllarda Özbek destan edebiyatına birçok destan kazandırdı. 1930'lu yılların sonunda, Kutluğ Kan romanını yazdı. Romanda, 1910'lu yıllarda Türkistan'daki siyasî, sosyal, ekonomik hayatı, Türkistan Türklerinin uğradığı haksızlıkları, Ceditçi aydın hareketini, 1916 merdikâr (raboçi) isyanını, 1917 Bolşevik ihtilâli arefesinde Türkistan'da yaşanan olayları, kendi müşahedelerine dayanarak hikâye etti. Eser, Özbek sosyalist realizm edebiyatının ilk ve başarılı bir örneği kabul edildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, bir süre cephede bulundu, savaşı ve Sovyet askerlerinin kahramanlığını terennüm eden şiirler yazdı. Cephe gerisindeki halkın savaş sırasındaki meşakkatli hayatını ve fedakârlıklarını anlatan eserler kaleme aldı. 1930'lu yılların başından itibaren şair Nevâyi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler yaptı, Türkistan'ın 15. yüzyıl tarihini anlatan eserleri inceledi, önce Nevâyi destanını, İkinci Dünya Savaşı devam ederken meşhur Nevâyi romanını yazdı. Nevâyi'nin hayatı ve faaliyetlerini anlattığı bu eseriyle birinci derece Sovyet edebiyat ödülünü kazandı. Roman birçok dile tercüme edildi. Savaştan sonra, bu eserinde parti ideolojisine muhalefet ederek kozmopolit Sovyet insanına karşı Nevâyi'yi ideal insan tipi olarak fazla methettiği ve onun Türkçeciliğine yer verip milliyetçilik fikrine yol açtığı için cezalandırılmak istendi. Bu sırada beyin kanaması geçirip felç oldu, konuşma ve elini kullanma kabiliyetini kaybetti. Uzun süren tedavi sürecinden sonra heceleyerek konuşmaya başlayınca, 1950-1960'lı yıllarda roman, destan, şiir ve hatıra türündeki birçok eserini hanımına yazdırdı. Nevâyi hakkında yazdığı eserleriyle şairi yeni nesillere tanıtmış, sevdirmiş ve yeniden hayata döndürmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Aybek, Şair Nevâyi, Nevâyi Romanı, Kutluğ Kan Romanı, Özbek Sovyet Edebiyatı.*

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE. suayipkarakas@aydin.edu.tr

The Man who has Awakened the Public: Aybek (Life and Works)

Abstract: One of the most prominent names of Uzbek Soviet literature, Aybek (Musa Taşmuhammedoğlu) had the chance to be familiar with the works of classical and contemporary Turkish poets starting from his childhood years and throughout his highschool years. He started to write poetry since his high school years. His first poetry books were published in 1920-1930. In the 1930's, he gave many epics to Uzbek epic literature. By the end of the 1930s, in 1910, he wrote *Kutluğ Kan* novel where he described the political, social and economic life in Turkistan, the injustices that the Turkistan Turks were subjected to, the Jadidism intellectual movement, the ridiculous rebellion of 1916, and the events that took place in Turkistan during the 1917 Bolshevik Revolutionary period based on his own observations. The work was accepted as the first successful example of Uzbek Socialist Realism literature. During the Second World War, he wrote poems which, for a while, prevailed, war and the heroism of the Soviet troops. The artifacts describing the hardships and sacrifices of the people behind the front line during the war were well received. From the beginning of the 1930's, he studied the life and work of the poet Nevâyi and studied the works describing the history of Turkistan in the 15th century. While the Second World War, he first wrote the Nevâyi epic and then his famous novel Nevâyi. Telling the life and the activities of Nevâyi, Aybek has won the first degree Soviet literature award with this work. The novel was translated into many languages. After the war, he was to be punished for opposing the ideology of the party in his work by over-praising Nevayi against the cosmopolitan Soviet man as the ideal type of human being, giving place to his Turkism and thereby the idea of nationalism. In the meantime, he suffered a cerebral hemorrhage and was paralyzed; he was unable to speak and use his hand. As he began to spell out words following long treatment sessions, in the 1950-1960s, he continued to write many of his novels, epic poems, poems and memorabilia with the help of his wife. Thanks to Aybek's works written on Nevâyi, the poet was introduced to the new generations, loved and appreciated and was turned back to life.

Keywords: *Aybek, Ali Şir Nevâyi, Novel Nevâyi, Novel Kutluğ Kan, Uzbek Soviet Literature.*

Aybek'in Yetiştığı Muhit, Çocukluğu ve Eğitim Yılları

Musa Taşmuhammedoğlu (Aybek), 1905 yılında Taşkent'in Şeyhantâhur mahallesinde dokumacılık yapan orta hâlli bir esnaf ailesinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Taşmuhammed, Rus mallarının gelmesiyle birlikte yerli tezgâhlarda pamuk dokumacılığının önemini kaybetmesi üzerine tezgâhını kapatıp Humsan'da ve seyyar olarak Kazak avullarında bakkallık etmeye başlar (Naim Kerimov, 1985: 9) Şeyhantâhur [Şeyh Hâvend-i Tâhur] mahallesi, Taşkent'in sosyal ve kültürel bakımdan çok önemli bir mahallesidir. Taşkent Ceditçilerinin atası kabul edilen ve 1931 yılında kurşuna dizilen Münevverkâri Abdürreşidhanov bu mahallede ikamet etmiştir. Münevverkâri'nin evi, Şeyh Hâvend-i Tâhur türbesinin yakınındadır. Gavkuş mahallesine de uzak olmayan bu evi, Taşkentli Ceditçi aydınlar kutlu bir mekân olarak kabûl etmişlerdir. Rusya'daki 1905 ihtilâlinden sonra Türkistan'da ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin Taşkent'teki ocağı da bu mahallede kurulmuştur. 1910 yılında Taşkent'e gelen meşhur şair Hamza Hekimzâde Niyazi de burada Münevverkâri ile sohbetlerde bulunmuş, bu sohbetler onun sanatında ve dünya görüşünde büyük bir değişikliğe sebep olmuştur. Münevverkâri, aslında sadece Hamza'nın değil, hattâ Taşkentli bütün Ceditçilerin, şair ve yazarların ekseriyetinin hakiki piri konumunda olan çok önemli bir şahsiyettir. Ceditçiler, 1910-1912 yıllarında Semerkand'da, Taşkent'te kitapçı dükkânları, kütüphaneler, okuma salonları, fakir çocukların eğitimine maddî yardım sağlamak için Cemiyet-i Hayriye, *Turan* tiyatrosu ve Cedit mektepleri açtılar.

Çocukluğu, Münevverkâri'nin ikamet ettiği mahallede geçen ve okuma-yazmayı seven Musa, sık sık Hadra'daki tramvay durağında açılmış olan küçük kitapçı dükkânına gider ve buradan Ceditçilerin neşrettiği kitapları satın almaya başlar. Kendisi, *Balalık* kıssasında bu kitapçı dükkânı ile ilgili olarak şunları anlatır:

“*Küçük dükkânda kitap çoktu. Onlar arasında Avlânî'nin şiirleri, Ayna dergisi, birinci, ikinci, üçüncü sınıf ders kitapları, Münevverkâri'nin namaz, oruç ve ahlâk hakkındaki nasihatleri, Semerkanlı meşhur hoca Vaslî'nin şiirleri, Hamza'nın millî şarkıları, meşhur şair Sirâciddin Sıdkî-Handeylikî'nin Tâze Hürriyet kitapları duruyordu. Keşke param olsa da hepsini alsam!* (Kerimov, 1995c: 66-69)”

Prof. Dr. Naim Kerimov, başka bir yerde de Aybek'in çocukluk yıllarında Türkistan'daki eğitim hayatından söz ederken şu bilgileri vermektedir: “Şunu unutmamak gerekir ki, Ekim inkılâbına kadar Özbekistan'da esasen eski mektepler olup, bunlarda dünyevî ilimlerin öğretilmesi genel olarak yasaklanmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesi açılan 160 kadar Cedit ve Rus-Tüzem mekteplerinde (bunların sadece 12 tanesi orta mekteptir) eğitim gören 17.300 öğrenci çar memurları, mahallî idareciler, tüccar ve zenginlerin çocuklarıydı. Musa gibi fakir çocukları için bu mekteplerin kapıları kapalıydı (Kerimov, 1985: 39).”

Aybek, eğitime, önce eski usûlde eğitim veren mahalle mektebinde başlamıştır. Annesi tarafından dedesi, Aybek'i Akmesjid mahallesindeki eski mektebe götürür ve muallime onun molla olmasını istediğini bildirdikten sonra, “*Oğılçeni sizge, sizni Hüdâ'ge tapşırđım; eti sizniki, süyegi bizniki!*” (eti sizin, kemiği bizim) der ve gider (Kerimov, 1995c: 66). Aybek'in kendisi de başmuharriri olduğu Özbek Tili ve Edebiyatı dergisinde yayımlanan hâl tercümesinde bu mektebe nasıl başladığını ve buranın nasıl bir mektep olduğunu anlatırken şu bilgileri vermektedir:

“*Güz mevsiminin güneşli bir sabahında dedem beni evimizin yanındaki Akmesjid'in içindeki mektebe götürdü. Dedem hocaya, bu küçük çocuğu size emanet ediyorum, 'eti sizniki, süyegi bizniki' dedi ve vedalaşarak, eğile büküle hürmetini arz ederek çıkıp gitti. Hoca, beni alçak tavanlı,*

tozlu, zemini toprak olan büyük bir odaya soktu. Odada gürültü ayyuka çıkmıştı. 7 yaşından 17 yaşına kadar elliden fazla çocuğun hepsi kendilerine ait şeyleri okuyordu. Küçükler bazı sözleri durmadan bağırarak tekrar ediyor, biraz büyük olanlar zorlanarak Kur'ân'ın hikmetli sözlerini telâffuz ediyor, daha büyük olanlar dinin esas kaidelerini tekrarlıyor, en büyük olanlar ise Türkçe olarak Nevâyi ve Sofî Allahyar'ın¹, Farsça olarak Hâfız² ve Bîdil'in³ gazellerini ezberinden okuyorlardı. Bu mektepte bir şey öğrenmek zordu. Burayı bitiren öğrencilerin ekseriyeti okuma-yazma öğrenmeden gidiyorlardı (Aybek, 1960: 3-8).”

Aybek'in annesi Şehâdet Nazarkızı malûmat sahibi olup, Ahmed Yesevî ve Sofî Allahyar hikmetlerini, *Baba Revşen*, *Zarkum* gibi halk kitaplarını okumayı seven ve bu eserlerin büyüleyici güzelliğini hisseden bir hanımdır. Aybek, 1931 tarihli *Anamni Esleb* adlı şiirinde annesini hatırlayarak şöyle bir manzara çizer:

*Kahratan kış... Savuk... Titrer kolların,
Tutalmas igneni... Ölik bir keçe
İlik nefesleri söngen tençege
Yatkızgeç bizlerni, açıb kitâbın...*

¹ Semerkant yakınlarında Kettekurgan'ın Mingler köyünde doğmuştur. Babası Temiryâr Allahkuli'dir. On yaşına gelince babası onu Buhara medreselerine gönderdi. Burada on beş yıl öğrenim gördükten sonra gümrük idaresine memur olmuş, daha sonra Buharalı Nakşibendî şeyhi Hacı Habîbullah Buhârî'nin müridi olarak on iki yıl hizmetinde bulunmuş, hilâfet alınca Kettekurgân'a dönmüş, orada açtığı tekkede halkı irşad etmeye başlamıştır. Bir süre sonra buradan ayrılp Surhanderyâ vilâyetindeki Denov şehrinin Kettevahşivâr köyüne göç etmiş, köyde irşad faaliyetinin yanı sıra dinî-tasavvufî eserler kaleme almış ve 1721 yılında burada vefat etmiştir. Sûfî Allahyâr'ın şeriata vurgu yapan ve ilmihâl niteliği taşıyan eserleri Türkistan ve Kafkasya'da uzun süre okunmuştur. Sebâtü'l-âcizin, *en meşhur eseridir* (Necdet Tosun, “Sufî Allahyâr”, “İslâm Ansiklopedisi,<https://islamansiklopedisi.org.tr/sufi-allahyar> (15.08.2018)).

² İran Tasavvuf şiirinin önde gelen temsilcilerinden olan Hâfız, Şiraz'da doğmuştur. Farsçanın en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilir. Fikirlerindeki kuvvet ve edasındaki rindlik bakımından bütün şarkın en lirik şairlerinden biri sayılmış ve şöhreti doğu ve batı ülkelerine yayılmıştır. Kabri İran'ın Şiraz kentindedir. Şiirleri gazel türünden olup, sade ve daha çok dervişane, âşikane ve tasavvufidir. Divanı Türkçe ile beraber çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Şair, doğduğu yer olan Şiraz'da 1389 yılında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

*Okırdıñ içiñde... Menden-de uyku-
Kaçardı... Bakardım me'yus, cimagine,
Balalık sevgim-le, altın sevgim-le...
U anlar könglimden öçmeydi mengü!
Varaklar betige dumalanardı,
Ruhıñ kâsesige tolgen incü-yaş.
Havlide kuturgen şamal ve kardı,
Yüziñde bir korkuv sırlar aralaş.*

*Ba'zen yığılışıb kış akşamları,
Seni tinleşerdi koşnularımız:
Kızlar, kelinçekler ve komşık-karı
Kempirler... hemmesi çurk etmey, tilsiz...*

*'Baba Revşen', 'Zarkum', 'Sofi Allayar'
Ve eñ köp sevdigiñ 'Ahmed Yesseviy'
Zaman denizide ebediy yaşar,
Tolkınlar-da çirik kemeler kebi...*

*Hayat ve barlıknıñ felsefesini,
Men hem örgenemen şevk, heves bilen.
Atdık dilden, ana, tün şerpesini,
Endi zevklenemiz özge küylerden...*

(Aybek, 1957a: 118-119)

Aybek; annesi, konuşmaları atasözleri ve çeşitli tuhaf ibarelerle dolu olan ninesi, Nevâyi, Meşreb⁴ ve Hâfızları âhenkli

⁴ 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın başlarında yaşamış olan Baba Rahim Meşreb, 1640-41 yılında Nemengan veya Andican'da doğmuştur. Çağatay edebiyatına mensup mutasavvıf bir şairdir. Asıl adı Abdurrahim'dir. Ancak daha çok Baba Rahim ya da Rahim Baba olarak tanınmıştır. Şiirlerinde daha çok "Meşreb" mahlasını kullanmış olmasına rağmen, "Meşreb-i Mehdî", "Meşreb-i Kalender", "Meşreb-i Âsî", "Meşreb-i Dîvâne", "Tilbe Meşreb"i de mahlas olarak kullanmıştır. Baba Rahim, ilk eğitimini Nemengan'da sufi Ahund Molla Bazar'dan almış, burada dinî-tasavvufi ilk bilgileri öğrenmiş, Mevlana Celaleddin-i Rumi'yi ve İranlı Hâfiz'ı okumuştur. On beş yaşına gelince hocası Molla Bazar onu Kâşgar'da bulunan meşhur Hidayetullah İşan Âfâk Hoca'ya göndermiş, Âfâk Hoca Tekkesi'nde yedi yıl kalmış, bilgisini geliştirmiştir. Âfâk Hoca Tekkesi'nde bulunan kızlardan birine âşık olması, tekkeden kovulmasına sebep olmuştur. Bundan sonra kalender bir derviş olarak bütün Hindistan'ı ve

bir sesle okuyan ablası Kerâmet sayesinde çocukluğundan itibaren güzel sözü, şiiri hissetmeye ve o sözleri sevmeye başlar.

Kıscası Aybek, eski mektebe gidene kadar aile içinde Yesevî ve Sofî Allahyar hikmetlerini, Nevâyi ve Hâfız gazellerini, halk kitaplarını az çok bilen, onları okumanın insana manevî azık verdiğini idrak eden bir çocuktur. Naim Kerimov, eski mekteplerdeki eğitimin muhtevasını ve seviyesini değerlendirirken bize şu bilgileri vermektedir: *“Maalesef bizim eski mektep hakkındaki tasavvurumuz Sovyet ideolojisinin tesiriyle yanlış şekillenmiştir. Eski mektep, bolşeviklerin de kabûl ve itiraf ettikleri gibi çocuklara sadece dinî bilimler vermekle yetinmemiştir. Bu mekteplerde eğitim gören gençler Arap, Fars dillerini de iyi öğrenmişler, klâsik edebî mirasa hürmet ruhuyla eğitilmişlerdir. Bu sebeple ‘medrese görmüş’ ibaresi, eskiden beri yüksek kültür sahibi olan kişiler için kullanılmıştır (Kerimov, 1995c: 71-72).”*

Musa (Aybek), eski usûldeki mektebin ağır şartlarında 13 yaşına kadar okuyarak okuma-yazmayı öğrenmiş, klâsik edebiyatın bazı eserlerini okuyabilecek dereceye ulaşmıştır. Böylece şiir sevgisi çocuk yaşlarından itibaren Musa'nın gönlünde yer etmeye başlamıştır. Bu yaşlarından itibaren onu sıradan kimselerin söylediği koşuk ve aşuleler, masal ve ibretli küçük hikâyeler, *Binbir Gece* masalları, atışmalar ve Kazak koşukları, halk mizahı ve hazırcevaplılığı, atasözleri ve hikmetli sözler onun ilgisini çekmiştir. Ablasının klâsik eserleri yumuşak, güzel bir sesle âhenkli bir şekilde okuması, onu meftun etmiş, dedesinin anlattığı cezbedici ve romantik hikâye ve rivayetleri zevkle dinlemiştir. Kendisi de okuma-

Orta Asya'yı dıyar dıyar dolaşmış, on sekiz yıl sonra Âfâk Hoca Tekkesi'ne geri dönmüş ve affedilmiştir. 1711 yılında, Belh valisi Mahmut Katagan'ın huzurunda onu küçük düşürücü davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. Kabri bugün Afganistan sınırları içerisinde bulunan Kunduz şehrinde. Baba Rahim Meşre'in *Divân, Kitâb-ı Mebde-i Nûr* mesnevisi ve *Kîmyâ* adlı üç eseri bulunmaktadır. Meşreb, son dönem Çağatay şairidir, şiirlerini Çağatay Türkçesiyle yazmıştır. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır. Kendisi mutasavvıf bir şairdir. Ancak şiirlerinde ilâhî aşkın yanında beşerî aşkı da terennüm etmiştir.

yazmayı öğrenince onları taklit ederek sevimli şairlerin gazellerini tekrar tekrar okumuş, bunun için de gazellerin güzel âhengi onun bütün ruhuna, gönlüne ve zihnine ömür boyu silinmeyecek şekilde nüfuz etmiştir. Gazel şeydası, şiir şeydası, sihirli söz şeydası olan Musa'nın kendisi de bu yıllarda yavaş yavaş şiir meşketmeye başlamıştır (Kerimov, 1985: 24).

Klasik şairlerin şiirlerini okumaktan büyük bir zevk alan Aybek, bilhassa Nevâyi'nin gazellerini ömrü boyunca unutmaz. Yakın arkadaşı Hâmil Yakubov onun Nevâyi'ye olan ilgisini şöyle anlatmaktadır: *“Hakikaten, diye yazar Balalık hatıralarında, ‘Nevâyi bende temiz sevgi hissi uyandırdı. Onun şiirlerini zevkle okuyorum. Samimî sevgiyi ve derin manayı, cezbedici güzelliği ilk defa Nevâyi'den öğrendim.’ Halkın hayatındaki dalgalanmalar, acı-tatlı hadiseler, yazılı ve sözlü şiir dünyası, vatan tabiatının güzelliklerinin etkileri, genç Musa'nın fikir ve hislerini şekillendirir (Yakubov, 1975a: 5).”*

Kendisi eski mekteplerdeki müfredatı değerlendirirken, bu mekteplerin seviye bakımından Rus mekteplerinin gerisinde kaldığını şu cümlelerle anlatır: *“Müslüman mekteplerinde sadece eski klâsik ve dinî eserler okunuyordu. Öğrenciler, bu eserlerdeki bazı karmaşık meseleleri öğreniyor, ne tarih, ne matematik ve ne de coğrafya biliyorlardı. On dört yaşında Ekim ihtilâlinden sonra ilk defa küreyi gördüğüm zaman, onu acayip bir oyuncak zannetmiştim. İşte ihtilâl, yeni hayat geldi. Eski mektep öğrencileri, sadece Kur'ân, dinî ibareler ve gazelhanlık ile meşgûl olanlar, hattâ basit bilgilerden bile mahrumdular. Bunun için de eski usûl mektebi tamamladığım için Sovyet mektebinin ikinci sınıfına gitmem ve başlangıç bilgilerini öğrenmek üzere küçük çocuklarla beraber okumam gerekti. Mektebin pansiyonunda kaldığım için Sovyet pedagojisinin kuvvetli tesiri altında kaldım. Sınıfları hızla atlayarak mektebi normal zamanda tamamladım.” (Aybek, 1960: 3).*

Aybek, ilk eğitimini Müslüman mahalle mektebinde tamamladıktan sonra, Ekim inkılâbının hemen ertesinde 1918 yılında, Hadrâ'da açılan Nemûne adlı ilkokul seviyesindeki Sovyet mektebinde eğitimine devam etmiştir. Eski mektepten sonra Rus-Tüzem mektebinde karşılaştığı inkılâpla ilgili marşlar ve İştirâkiyyûn gazetesinde basılan siyasî yazılar, Aybek'e tesir etmeye başlar. 1919 yılı Ekim ayında eski şehirde⁵ Rüşdiye adlı yeni bir Sovyet mektebi açılır. Talebeleri çok az olduğu için bu mektep de Nemûne ile aynı binada eğitim yapar. Önceleri mektebin müdürü de, muallimlerinin ekseriyeti de Osmanlı Türkleri olup, bunlar öğrencileri pantürkizm ruhuyla eğitmeye başlarlar.

1920-1921 yılında mektep, Nevâyi Öğretmen Okulu'na çevrilir. Müdür olarak da Kotov adlı bir Rus tayin edilir. Onun döneminde mektepte daha çok Rus muallimleri görevlendirilir. Bu muallimler, öğrencilerde Rus dili, Rus edebiyatı ve Rus kültürüne karşı sempati uyandırmaya çalışırlar. Bir müddet sonra, Türkiye'de eğitim gören Şâhid Esan Efendi'nin müdür olduğu yıllarda, eğitim program ve faaliyetleri iyileştirilince, mektepteki öğrencilerin sayısı da birden artar.

Osmanlı muallimi olan tarih öğretmeni İbrahim Efendi'nin derslerinde okutulacak Türkistan Türkçesiyle yazılmış kitap olmadığı için Aybek ile beraber üç öğrenciye dersle ilgili metin hazırlama görevi verilir. Sonra öğrenciler, bu üç öğrencinin hazırladıkları metinler üzerinden imtihanlara hazırlanırlar (Aybek 1985:20-21).

Aybek, 1921 yılında Nemûne mektebini bitirince, aynı yıl Nevâyi Öğretmen Okuluna girmiş, burada Nevâyi ve Fuzûlî ile beraber Puşkin, Lermontov, Tolstoy gibi seçkin Rus şair ve yazarların eserlerini tanımıştır (Kerimov: 1995b: 178-179). Öğretmen Okulunda ana dili, tarih ve coğrafya dışındaki dersler, tecrübeli Rus muallimler tarafından okutulmaktadır (Yakubov 1975b: 3-6). Öğretmen Okulunda öğretim faaliyetinin yanı sıra

⁵Türkistan Türklerinin yaşadığı eski mahalleler.

Taň Yulduzı adı altında Taşkent'teki Özbek mektepleri tarihinde ilk defa bir duvar gazetesi çıkarılmış, daha sonra bu gazetenin tesiriyle başka mekteplerde de duvar gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Bu sebeple *Taň Yulduzı*, Türkistan'da açılan iptidaî ve orta mekteplerdeki duvar gazetelerinin “dedesi” kabul edilir. Musa da bu gazetenin yazarlarından. Bu duvar gazetesinde Aybek imzası ile şiirleri çıkar. “*Taň Yulduzı* göğe yükseldi, nur saçtı, halkımıza güneşin doğuşunu müjdeledi.” ibaresi, gazetenin daimi epigrafıdır. Dört yıl boyunca talebeler arasında büyük rağbet gören bu gazete elli sayı çıkarılmış, bundan sonra 1925 yılından itibaren aynı adla “siyasî, ictimâî, edebî, fennî” Özbekçe bir dergi olarak yayımlanmıştır (Kerimov 1985: 25).

Aybek, Nemûne mektebinden sonra Nevâyî Öğretmen lisesinde dört yıl (1921-1925) okumuştur. O yıllarda lisenin müdürü olan “Şâhid Esan Efendi ve onunla birlikte Türkiye'den Türkistan'a gelen İbrahim Efendi, ilim irfan sahibi aydınlar olarak tanınmış kişilerdir. Esan Efendi, aslında mantık dersi muallimi olmakla birlikte tarih ve edebiyata son derecede meraklı, dünya ve Türk halklarının tarih ve edebiyatı hakkında geniş malûmat sahibi olan ve bilhassa kabiliyetli gençlere ayrı bir önem veren, onları millî iftihar ve cesur vatanperverlik ruhuyla yetiştirmeye çalışan, cengâver şarkı ve marşları ezberleten, aynı zamanda Yahya Kemal, Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid, Hâlit Fahri, Orhan Seyfi, Namık Kemal, Ziya Gökalp gibi yeni Türk şiirinin temsilcilerini tanıtan ve bu şairlere ait eserlerin iyi anlaşılmasını tavsiye eden bir şahsiyettir. Bunlardan başka, kabiliyetli gençlere tarihî Türk büyüklerinin adlarını vermiş, meselâ Musa Taşmuhammedoğlu'na ‘Aybek’, Osmanbek Dâlimov'a ‘Subutay’, Zuhuriddin Salâhiddinov'a ise ‘Altay’ isimlerini edebî mahlas olarak tavsiye etmiştir. Onlar da bu mübarek isimleri memnuniyetle kabûl etmiş ve kullanmışlardır (Narmatov, 2005b: 167).

Aybek'in bize ulaşabilen ilk şiiri, Çalğu Tâvuşu adlı eseridir. 1922 yılında yayımlanan *Armuğan* adlı antolojideki şiirinde şair, içine güneşin nuru düşmeyen, üstünü kalın bulutların kapladığı kapkaranlık bir ormanı tasvir eder. Sabah olmasına rağmen ne rüzgâr eser, ne de kuşlar öter. Böyle nâhoş bir manzara karşısında hayrete düşen lirik kahraman, “Güzel orman, niçin böyle oldun?” deyip ormanı sorguya çekerken uzaktan hüznü bir çalgı sesi işitilir:

“Tenlerimni cimirletdi, âh... yaramge tuz seydi.

Bu yakımlı, milliy çalğu, küy

İçimdegi kayğu, elem otları

Coşkın urıb, uçkun kebi uçışdı.”

Çalgının hüznü sesi çok geçmeden, “*Yatma, oğlan, uyğan, köz aç, uhlema!*” mısraını söyledikten sonra susar.

Naim Kerimov'un bildirdiğine göre, Aybek'in okuduğu Nemûne Mektebi ve Nevâyi Öğretmen Okulunda okuduğu yıllarda ders veren Türkiyeli muallimler ve Türkiye'de okuyup dönen Türkistanlı Şâhid Esan gibi marifet rehberleri, öğrencilerde yaklaşımakta olan “kızıl saltanat”a karşı millî gurur duygusunu coşturmaya, gençleri gözlerini açmaya ve müstemleke zincirlerinden kurtulmuş hür ve müstakil devleti kurmak için millî mücadeleye seferber etmeye çalışırlar. Aybek'in yukarıda söz konusu edilen Çalğu Tâvuşu adlı şiiri de bu düşüncelerle yazılmıştır (Kerimov, 1995c: 74).

Öğretmen okulundaki eğitiminin, Aybek'in sanat hayatında çok önemli tesiri olmuş, bilhassa onun klasik edebiyata olan ilgisini artırmıştır. Bu arada Rus edebiyatını tanımasına da vesile olmuştur. Kendisi bu mektepteki hatıralarından söz ederken, “*Edebiyat ve dil derslerini çok seviyordum, muhtelif şairlerin inkılâpla ilgili şiirlerini defter defter yazıyor ve daima zevkle okuyordum. Bende hayal dünyası genişti. Zaman zaman meşk ediyor, ufak tefek şiirler de yazıyordum. Hatırlıyorum, ilk şiirim Öğretmen*

Okulunun Tan Yulduzu adlı duvar gazetesinde çıkmıştı. Sonra, bu gazetenin mes'ul muharriri oldum. Yavaş yavaş Özbekistan'daki gazetelerde şiirlerim basılmaya başlandı (Yoldaşev vd., 2007:165)." diye yazmaktadır.

Aybek, bu sözleri söylediği sırada, inkılâp hakkında, Rus edebiyatının hayat veren tesiri hakkında mübalâğalı sözler söylemek âdet hâline gelmiştir. Bu sebeple Aybek muhtelif şairlerin inkılâpla ilgili şiirlerini "defter defter" yazdığına dikkat çekmektedir. Aslında, bu inkılâpla ilgili şiirler, Türk şairlerine ait eserlerdir. Kendisi, 1966 yılında tercüman A. Naumov ile olan sohbetinde bu konu hakkında şunları söylemektedir:

"Yeni Türk şiirinin eserleri, beni ilk defa lirik sadelik yolunda yenilik arayışına sürükledi. Ben Türk şiirini, Öğretmen Okulunda öğrenci olduğum yıllarda tanıdım. O yıllarda Bakû'da Yahya Kemal, Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid ve diğer birçok Türk şairinin eserleri yayımlanmıştı. Bu eserler benim de elime geçti. Bunları hâlâ saklıyorum. Yakında onları yeniden okurken, ilk etkilenişimi gözümün önüne getirdim."

Naim Kerimov, Aybek'in sözünü ettiği şiirlerin Türk cedit şairlerinin eseri olduğunu bildirir. Bu şairler, klâsik Şark edebiyatı örneklerinden farklı olarak sade bir dille yazılmış ve en mühimi gaffet uykusunda yatan Türk halklarını millî uyanışa davet eden eserlerdir. Bunun için de onlar Aybek gibi gençlerin idraki üzerinde derin tesirler bırakmış ve onların edebî anlayışlarının teşekkül etmesine yardımcı olmuştur (Kerimov, 1995c: 73-74.)

Edebiyat tenkitçisi Âzad Şerefiddinov da Aybek'in Türkiyeli şairlerden etkilenmesi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Aybek, yeni Türk şiirinin 20. yüzyıldaki temsilcilerinden Yahya Kemal, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid, daha sonra da Nazım Hikmet'in şairliğinden istifade etti. Uzun yıllar boyunca bu şairlerin Bakû'da neşredilen kitaplarını okumuş ve onlardan şiirin hudut ve*

imkânlarını genişletmeyi öğrenmiştir. Ömrünün sonlarında yazdığı makalelerden birinde, bu şairlerden etkilenmesi hakkında şunları söylemişti: Yakında onları tekrar okudum. İlk defa etkilendiğim günleri hatırladım. Mühim ve mürekkep meseleler hakkında sade söyleyiş de mümkünmüş. Kalbi zapt eden duyguları, derin lirizmi ifade etmek için debdebeli şekil şart değil. Nihayet gönlün sevdiği kıza ‘seviyorum’ diyebilmek için atlas kaftan giymek gerekmez ki! (Şerefiddinov, 1983: 19)”

Naim Kerimov, Öğretmen Okulundaki Türkiye’den gelen İhsan Efendi, İbrahim Efendi gibi muallimlerin talebelere ders vermenin dışında “hem millî, hem de askerî bakımdan kudretli olan” Türkiye’yi methetmek için çok çalıştıklarını ve daha sonra pantürkizm ideolojisinin propagandasını yaptıkları için okuldan kovulduklarını bildirmektedir. Yine onun haber verdiğine göre, on yıldan fazla bir zaman sonra, bu arada üniversite eğitimini tamamlamış, Marksizm-Leninizm nazariyesini öğrenmiş, bu doğrultuda eserler vermeye başlamış, hattâ *Kapital*’in bazı bölümlerini, *Enternasyonal*’i ve parti tarihine ait eserleri tercüme etmiş olmasına rağmen bazı kimseler Aybek’in eserlerinde ideolojik noksanlıklar bulmaya çalışmışlardır (Kerimov, 1985: 80).

Yüksek tahsiline 1925 yılı Eylül ayında, eski adı Türkistan Devlet Üniversitesi olan ve 1923 yılında Orta Asya Devlet Üniversitesi (SAGU) olan eğitim kurumunun İktisat Fakültesi İktisat Bölümünde başlamıştır. Üniversitede okurken aynı zamanda Şeyhantâhur’daki eski Rus-Tüzem mektebi yerinde açılan Lenin-1. Orta Mektepte muallim olarak çalışmaktadır (Şermuhammedov vd., 1987: 6). Sonra, 1927 yılında, Leningrad(St. Petersburg)’daki Plehanov Ziraat Enstitüsü’nde iki yıl okumuştur. Kendisi hâl tercümesinde eğitime Rusya’da devam etmesi hakkında, “*O dönemde biz gençleri ihtilâlin beşiği olan Rusya kendine çekiyordu, Rus dilini öğrenmek istiyordum.*” diye söz etmektedir. Neva sahilindeki Leningrad

şehrinin ağır nemli ve şiddetli soğuk iklimi sağlığını bozunca, iki yıl sonra Taşkent'e, eski fakültesine dönmüş, Siyasî İktisat ve Marksizm-Leninizm dersleri almıştır.

1920'li yıllarda Aybek'in *Tuygular* (1926) ve *Köñil Neyleri* (1929) adlı şiir kitapları yayımlanır. Seydulla Mirzayev, bu dönemde Aybek'in şair Çolpan'ın tesiri altında olduğunu bildirmektedir (Mirzayev, 2005: 201). *Tuygular* kitabı yayımlanıncaya kadar *Uluğ Türkistan*, *Kızıl Özbekistan* ve *Fergana* gazeteleri ile *Yer Yüzi* ve *Taň Yulduzu* dergilerinde bazı şiirleri neşredilir. Kırk üç şiirin bulunduğu *Tuygular* kitabında *Yer Kimniki*, *Yoksullar Sözi*, *İşçige*, *Özgeriş* *Tolkınları*, *Yaş Küç Talmasın*, *Uygan*, *Bayrak* gibi tamamen ihtilâl ruhuyla yazılmış şiirleri bulunmaktadır (Yaşın vd., 1971: 163). Ekim ihtilâlinin sekizinci yılına ithafen 1925 yılında yazdığı *Bayrak* adlı şiirinde Kızılbayrağı büyük bir heyecanla alkışlar:

Yüksel, yüksel kızıl bayrak! Kuyaş kebi yüziñ parlak,
Sen barlıkka nurlarıñ saç! Köklerge çık, kızıl bayrak.
Kanlı tahtlar bolsın tuprak, Büyük 'Kızıl Oktyabr'da
Kullar üçün köksiñni aç! Kızıl nur-la zulmetni yak!
(Aybek, 1957: 193)

İktisatçı olmayı kendine hedef tayin eden Aybek, 1930'da Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin İktisat Fakültesi'ni bitirince, aynı üniversitede siyasî iktisat ve Marksizm-Leninizm prensipleri üzerinde araştırmalar yapmaya başlar. Yazar, o yılları hatırlayarak hâl tercümesinde şunları yazmıştır: "1932 yılından 1935 yılına kadar İktisat Bölümü'nde asistan olarak çalıştım. Mektepten beri meşgûl olmaya başladığım edebiyat, bu yıllarda benim ikinci mesleğim oldu. Fakat 1935 yılında öyle bin an geldi ki, ben âlim iktisatçı veya yazarlıktan birini seçmek mecburiyetini hissetmeye başladım. Ve o zaman asıl arzumun edebiyat olduğunu anladım." Hakikaten Aybek 1935 yılında hayatının yol ayrımına gelmiştir. Şimdi onun

önünde iki yol vardı. Aybek bu yollardan, kendisini edebiyatın meşakkatli fakat büyüleyici dünyasına götürececek olanı seçer (Kerimov, 1985: 49-50). Aybek, edebî hayata nasıl ve ne zaman başladığını da yine kendisi hâl tercümesinde şöyle anlatmaktadır:

“Öğretmen lisesinden itibaren meşgûl olmaya başladığım edebiyat, bu yıllarda benim ikinci asıl mesleğim oldu. Fakat 1935 yılında öyle bir zaman geldi ki, ben iktisatçı veya yazar olmaktan birini seçmek zorunda kaldım. O zaman asıl isteğimin edebiyatta olduğunu idrak ettim. O sırada benim şiirlerim, destanlarım birkaç kitap hâlinde yayımlanmaya başlamıştı.

Biz hepimiz edebî hayata, ihtilâl kadar hemen hiç nesir eseri bulunmayan Özbek edebiyatında asırlık geleneklere sahip bulunan şiirden başladık. İhtilâl, şiirin türlerini de değişikliğe uğrattı. Sovyet şairleri eski klâsik ‘aruz’ vezninden vazgeçip, Sovyet edebiyatının kurucusu olan Hamza Hekimzade Niyazi ve bazı şairler, şiirin bütün türlerini tecrübeden geçiren folklordaki ‘barmak’ vezni ile yazmaya başladılar. Ben de bu vezinle yazmaya başladım.

Benim ilk edebî tecrübem, mektep öğrencileri tarafından hazırlanan duvar gazetesinde çıkan Kış adlı şiirimdir. Aslında edebî hayatımın İşçilerge adlı şiirimle başladığını düşünüyorum. Bu şiirin hangi gazetede basıldığını hatırlamıyorum. Ondan sonra, günlük hadiselerle ilgili şiirlerim yayımlanmaya başlandı (Aybek, 1960: 4).”

Aybek, İktisat Fakültesinden ayrıldıktan sonra, ilmî araştırmalara karşı hevesli olduğu için A.S.Puşkin Til ve Edebiyat Enstitüsünde ilmî araştırmacı olarak çalışmalarını devam ettirir. Bu yıllarda artık edebiyat yoluna girmiş olan en kabiliyetli şairlerden biri sayılmaktadır. Edebiyat nazariyesi üzerinde çalışır, bu sahada da büyük bir ilim adamı olarak tanınır. Onun bu sahadaki başarılarına, cihan edebiyatı ve edebiyat nazariyesini iyi öğrenmiş olması esas teşkil eder (Saidnâsırova, 1994: 154-155).

Destanlar, Destanlar

Edebî hayata, Özbek Sovyet şair ve yazarlarının birinci nesline mensup bir şair olarak 1920’li yılların başında Gayretî, Gafur Gulam, Hamid Âlimcan, Uygun, Kâmil Yaşın, Aydın, Abdullah Kahhar, Sâbir Abdullah, Şakir Süleyman gibi gençlerle beraber (Şermuhammedov vd., 1987: 10) başlayan ve Süleyman Çolpan ile Rus sembolist şairlerinin tesirinde kalan Aybek, kısa zamanda kendine has bir üslûbunun bulunduğunu gösterir. 1930’lu yıllarda edebî hayatının “Destan Devri”ni yaşayan Aybek, hayatının sonuna kadar yirmiden fazla destan yazmıştır. 1930’lu yıllarda sırasıyla *Dilber-Devr Kızı* (1932), *Öç* (1932), *Oraznıñ Bahtı* (1933), *Çopan Koşığı* (1933), *Bahtıgül ve Sağındık* (1933), *Temirçi Cora* (1934), *Kahraman Kız* (1936), *Gülnaz* (1937), *Kemançi* (1937) ve *Nevâyi* (1937) destanlarını yazar. Aybek, kendisi kısa hâl tercümesinde bu yıllara ait edebî macerasından şöyle söz etmektedir:

“O yıllardaki hadiselerden birisi, topraksız köylüye toprak dağıtan reformdu. Bu hadise hakkında ilk şiirlerimden biri olan ‘Yer Kimniki?’⁶ şiirimi yazdım. Benim ilk şiirlerimde arayışlar ve ihtilâflar henüz çoktu. Günün hadiseleriyle ilgili şiirlerle birlikte sebepsiz şekilde hüznün dolu, ümitsizliği terennüm eden şiirlerim de vardı. Fakat ilk şiirlerimden itibaren benim belli bir hedefim vardı. ‘Turmuş Yolıda’ adlı şiirimde şöyle demiştim:

*Yol köp uzun... her tamanım tağlik, taşlik,
Sürinemen ötmak isteb bu yollardan,
Yene müdhiş, kızgın kumli şu çöllerden,
Tileklerim, gayretlerim menge başlik.*

⁶ 1924 tarihli “Yer Kimniki?” adlı şiirde toprak reformu ile ilgili şu mısralar bulunmaktadır:

<i>Yeşil uva, altın tuprak</i>	<i>Hay, erk algen dehkan işle!</i>
<i>Yalğız mehnethiki bu çak.</i>	<i>Sen hem erk-le ekmek tişle!</i>
<i>Endi yoksul el kolida</i>	<i>Altın tuprak senikidir,</i>
<i>Parlar, küler ketman-orak.</i>	<i>Yayra, yaşna yazu kışla.</i>

(Aybek, 1957-1959a: 194.)

Kaytmaymen heç arkage... küçim talmas.

Hayat gözel, emel büyük, sel tösalmas...

'Tâvuşım' adlı başka bir şiirimde de şöyle demiştim:

Küreşedi ikki tolkın, karab turaymı?

Yok! balğalar, orak safı ile baramen!

Ben, daima 'kollarıda balğa uşlegenler' (ellerinde çekiç tutanlar) hakkında yazmak istiyordum. Özbek edebiyatında işçi sınıfı hakkında hiçbir şey yazılmamıştı. Nihayet ben Sovyet hâkimiyeti için mücadele edip, 1919 yılında Taşkent'teki isyan sırasında hayatını kaybeden iki işçiyi edebiyata dâhil eden 'Temirçi Cora' destanını yazdım. Bu destan, 1934 yılında yazıldı.

Oyullarda kadın hakları meselesi beni çok ilgilendiriyordu. Hamza ile başlayan bu tema, bir geleneğe sahip olup, onu hiçbir Özbek yazarı görmezden gelemedi. 'Körlükde Yaşayatgen Kızge', 'Yaşlık Hâtıralarıdan', 'Birge Oynagen Kızçege', 'Özbek Kızlarının Bahtı', 'Semerkand Kızıge' ve diğer küçük şiirlerden sonra 'Dilber-Devr Kızı' destanını yazdım. Bu eserde ben, ihtilâlin neticesi olarak âzat olup serbestliğe kavuşan Özbek kadınlarının hayatındaki yeniliği, tam serbestliğe kavuşma yolundaki güçlükleri, ailevi örf ve âdetleri tasvir etmeye çalıştım. Destan, şüphesiz vaktinde yazılmıştı. İşin ilginç olan tarafı şu ki, destan yayımlandıktan sonra, çok az kullanılan Dilber ismi, birdenbire yaygınlaşır (Aybek, 1960: 5)."

Aybek'in destan türünde yazdığı ilk eseri, "Dilber-Devr Kızı"dır. 1920'li yılların ortalarında Özbekistan'da başlatılan kadınların özgürlüğü meselesi, bu destanın esasını teşkil eder. Dilber'in bir kız olarak eski anlayışın tesiriyle mektebe gönderilmemesinin sebep olduğu kavga, sonunda onun Sovyet mektebine gitmesiyle sona erer. Kadınların özgürlüğü meselesi, Özbek şiir ve tiyatrosunda 1920'li yıllardan itibaren birçok eserde ele alınmıştır. Bu cereyanı daha geniş şekilde ve

destan türünde aksettiren ilk eserlerden birisi de *Dilber-Devr Kızı* adlı eserdir. Şair, bu meseleyi kolayca ortaya çıkan bir hadise olarak değil, bilâkis ciddi sınıf kavgaları neticesinde ortaya çıkan bir cereyan olarak tasvir eder (Kettebekov vd., 1990: 203).

Öç (1932), *Bahtigül ve Sağındık* (1933) destanlarında, Özbek halkının Ekim inkılâbından önceki hayatını, arzu ve ümitlerini, haksızlık ve adaletsizliğe karşı mücadelesini terennüm eder (Kettebekov vd., 1990: 203). 1933 yılında yazdığı *Temirçi Cora* (1933) adlı destanda, demirci Cora ve işçi Tursun karakterleri üzerinden Özbek işçilerinin Ekim ihtilâlini savunmaları ve Basmacılık hareketine karşı olan mücadelelerini terennüm etmiştir (Yaşın vd. 1971: 188). *Gülnaz* (1937) destanı, *Dilber-Devr Kızı* destanının bir benzeri olup, hemen aynı tema terennüm edilmiştir (Yaşın vd., 1971: 190).

Özbek Sovyet Hükûmeti, 1930'lu yıllarda ölümünün 100. yıldönümüne hazırlık olmak üzere Rus şair Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1837)'in eserlerinin tercümesine büyük bir önem verir. Alişîr Nevâyi'ye ait eserlerin henüz yayımlanmadığı yıllarda, Puşkin'in eserlerine büyük alâka gösterilmesi ve o yıllarda en tanınmış Özbek şair ve yazarlarının bu iş için seferber edilmiş olması, önemli bir hadisedir. Özbek hükûmeti, Özbekistan'ın en güzel yerlerinden biri olan Çimyan dağında, şair ve yazarlar için yedi otağ diktirmiş, yedi büyük Özbek şair ve yazarı (Aybek, Elbek, Hamid Âlimcan, Maksud Şeyhzâde, Abdullah Kahhar, Osman Nâsır ve Temür Fettah), bu otağlarda çalışarak Rus şairinin tanınmış eserlerini tercüme etmişlerdir. Tercüme sırasında, Rus şiirinde kullanılan vezin, şairler için önemli bir mesele olmuştur. Aybek, Puşkin'in 9'lu hece vezniyle yazılmış olan *Yevgeni Onegin* adlı manzum romanını 11'li hece vezniyle Özbek diline tercüme eder (Karakaş, 2012: 152). Çimyan dağındaki tercüme faaliyeti

sırasında bu fevkalâde mesire yerinin manzaralarını tasvir eden *Edebiyat ve Umr, Akşam Yulduzu, Şamal Bir Ertek Okı!, Tağ Seyri, Çimyanda Bir Keçe, Bir Künlik Kezişden, Na'metek, Tepege Çıkamen Sayge Tüşemen, Gözel Çimyan* gibi tabiat güzelliklerini terennüm ettiği şiirleri yazar (Yaşın vd., 1971: 175).

Aybek, Til ve Edebiyat Enstitüsü'nde çalıştığı 1933-34 yıllarında “*Felsefiy Terminler Üstide Bir Kança Söz*”, “*Tenkid Sâhasıda Savadsızlık ve Ur-yıkıtçılıkka Karşı Ot Açaylık*”, “*Sosyalistik Lirik Üçün*”, “*Sonğı Yıllar Özbek Poeziyası*”, “*Gafur Hakıda*”, “*Özbek Poeziyasıda Til*” gibi edebî ve tenkidî makaleler kaleme almıştır. Yine aynı yıllarda edebiyatçı olarak iki önemli meseleyi araştırmakla meşgûl olmuştur. Bunlar, Özbek klâsik edebiyatının gelişmesinde Alişir Nevâyi ve Özbek Sovyet edebiyatının teşekkülünde Abdullah Kâdirî'nin önemi ile ilgili meselelerdir. Bu araştırmanın sonunda, “*Abdullah Kâdiriyniñ İcâdiy Yolu*” adlı Özbek edebiyatı tarihinde ilk büyük monografiyi yazmıştır (Kerimov, 1985: 61).

Zarife Hanım'ın bildirdiğine göre, Aybek 30'lu yılların ortalarında, kolektif tarım (kolhoz) hayatını anlatan büyük bir mensur eser yazmaya karar verir. Bu kararı almadan önce, Abdullah Kadirî'nin roman sanatını inceler, yarım kalan *Studentler* romanı üzerinde çalışır (1930), *Gülнар Ара, Fânus, Musiçe, Singen Ümid, Tille Tapar, Globus, Fenarçi Ata, Geografiya Muallimi, Küreşçi Yigit* gibi küçük hikâyeler yazarak nesir sahasında da tecrübe kazanır. 1935 yılı Temmuz ayında yazacağı eserin kahramanlarını yakından tanımak maksadıyla Andican köylerini dolaşır, köylülerin hayatını yerinde inceler. Bu inceleme gezisinin tesiriyle “*Dala Yolıda*”, “*Kolhoz Kışlağıda*”, “*Kolhoz Temirçisi*”, “*Kolhoz Serteraşı*”, “*Brigadir Hatın*” şiirlerini yazmıştır. Fakat Zarife Hanım'ın yazılacağını haber verdiği kolhoz hayatını anlatan romanla ilgili bir bilgi bugün mevcut değildir. Hatta bu konu ile ilgili

onun imzasını taşıyan herhangi bir deneme veya hikâye de yayımlanmamıştır. Bu konu ile ilgili olarak aynı yıllarda yukarıdaki şiirlerden başka “*Dehkan*” adlı bir destan yazmıştır (Kerimov, 1985: 64).

Fakat Stalin devrinde, 1937 yılında Ceditçi millî aydınları tasfiye eden rüzgâr onu da etkilemiş, birtakım şüpheler sebebiyle Til ve Edebiyat Enstitüsü’ndeki işinden çıkarılmış, bir süre işsiz kalmıştır. Aynı şekilde Yazuvçılar Uyuşması (Yazarlar Birliği)’ndan da çıkarılmıştır. Umarali Narmatov, Aybek’in işten çıkarılmasına sebep olan şüphelerden bahsederken şu bilgileri vermektedir: “*En fenası, en acıklısı, o müthiş devirde (1937 yılı kastedilmekte) edebî tenkit, güzelliğin mahvedicisi, çirkinlik ve vahşiyane çirkin gücün temsilcisi olarak ortaya çıktı; elindeki tenkit mızrağını güzelliğe, nefaset ve bediiyat nümûnelerine ve onun temsilcilerine çevirdi. Evvelâ Kâdirî, Çolpan ve onların izinden giden Aybek birbiri peşi sıra bu gücün vahşi hamleleriyle karşılaşmaya başladılar. Müthiş takip ve tehditlerin henüz başladığı sırada bu büyük kabiliyetlerin savunucularından biri de Aybek oldu. Bunun gereği olarak o, Çolpan’ı ideoloji temsilcilerinin hücumlarına karşı savunarak kati bir dille şunu söyledi: “Çolpan’ın ideolojisi değil, bilâkis yarattığı bediiyat nümûneleri okunmalı ve onlardan vazgeçilmemeli.”* Bunun üzerine Usmanhan adlı bir tenkitçi, Aybek’in bu cümlesini kastederek, ‘*Aybek, bediiyata burjuva gözüyle bakıyor, bu cümlesi fikrimizin kati delili sayılabilir.*’ der (Narmatov, 2005: 13-14).

Narmatov, aynı yerde, şair Erkin Vâhidov’un o yılları şöyle değerlendirdiğini de nakletmektedir: “*Mektep ve üniversitelerde sanatkârın sanatının değil, esas olarak dünya görüşünün öğrenildiği ve edebî eserlerin ideolojisine göre değerlendirildiği zamanlar oldu. O zamanlar, komünizm ideolojisine uygun olanlara ‘özimizniki’ (bizimki), uygun olmayanlara ise ‘bizge yat’ (bize yabancı) deniliyordu* (Narmatov, 2005: 13-14).”

Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen Aybek'in iradesi hiçbir zaman sarsılmamış, ümidini kaybetmemiş, bütün gücüyle sanat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu dönemde şiirin yanında nesirle de ilgilenmeye başlamıştır. Sadriddin Aynî'nin *Kullar* ile Abdullah Kahhar'ın *Serab* romanının tesiri ve en önemlisi hayatı ve kahramanları geniş tasvir etme arzusu, Aybek'i büyük nesir tarafına sürüklemiştir. Bundan sonra *Kutluğ Kan* romanını yazmaya başlamıştır. *Kutluğ Kan* romanını, Ceditçi şair ve yazarların hapis, sürgün ve idam cezalarıyla tasfiye edildikleri kanlı 1938 yılında yazmıştır (Kettebekov, vd., 1990: 198-199).

Aybek, nazım ve nesir sahasındaki bu tecrübelerden sonra 1930'ların sonlarında ilk defa destan türünün tarihî biyografi türüne yönelerek *Nevâyi* (1939) destanını yazar. Kendisi destandan söz ederken, Alişîr Nevâyi'nin "büyük hümanist karakteri, orta çağın karanlığını aydınlatan parlak bir meş'ale gibi benim hayalimi doldurdu ve *Nevâyi* destanını yazdım." demektedir (Aybek, 1960: 7). O tarihe kadar bir taraftan Puşkin, Gorki ve Meşreb'e ithaf edilen şiirlerinden edindiği tecrübe, diğer taraftan o zamana kadar Nevâyi'nin hayatı ve sanatı hakkındaki incelemeleri, bu destanın yazılmasına zemin hazırlamıştır. Nevâyi hakkında edebî inceleme ve gazete yazılarının son derecede sınırlı olduğu bir zamanda bu destanın yazılmış olması büyük önem arz etmektedir. Destan, kısa bir süre sonra Nevâyi hakkında yazılacak olan büyük ve epik planlı bir romana hazırlık olması bakımından da ilk adımı teşkil etmektedir. Destanda, Nevâyi'nin yaşadığı devir, şartlar, çevre ve toplumun karmaşıklığından ibaret umumi manzara içinde şairin hasletleri, insan ve sanatkâr, yüksek tabakanın en önde gelen temsilcilerinden biri ve aynı zamanda deha sahibi olmak gibi faziletleri tasvir edilmiştir (Kettebekov, vd., 1990: 204).

Kutluğ Kan Romanı

Şair Aybek'in aynı zamanda bir nesir sanatkarı olarak tanınmasına vesile olan eseri *Kutluğ Kan* adlı romanıdır. Roman, Aybek'in çeşitli iftiralar yüzünden işsiz kaldığı bir zamanda ve Ceditçi millî aydınların facialarıyla dolu kanlı 1938 yılında yazılmış ve 1940 yılında neşredilmiştir. Sosyalist realizm metodunun Özbek edebiyatındaki klasik örneği sayılan roman, yazarına sadece Özbekistan'da değil, hattâ bütün Sovyetler Birliğinde büyük bir şöhret kazandırmıştır. Eser, Özbek halkının 1917 Ekim ihtilâline geliş macerasını ve bu yoldaki sınıf kavgalarını aksettirmektedir. Romanda, Türkistan'ın Ekim ihtilâli arefesindeki siyasî ve sosyal vaziyeti, sosyal tabakaların vaziyeti, manevî ve ahlâkî meseleler, sıradan insanların duygularına kadar her şey söz konusu edilmektedir.

Aybek'in hanımı Zarife Saidnâsırova, *Kutluğ Kan* romanının nasıl yazıldığını şöyle anlatmaktadır: “*Biz her sabah tanıdıklarımızın tutuklandıklarını duyuyoruz. Günler son derecede huzursuz geçiyor. Bütün aydınlar 'halk düşmanı' ilân edilip tutuklanmakta. Ne gündüz huzur var, ne gece. Her dakika endişe, her dakika yüreğimiz titremekte. Biz balaları kaynata ve kaynanama bırakıp, iki demir karyolayı bağın kenarına taşıdık. (Güya bizi bağda bulamayacaklarmış gibi...) Aybek, bütün yaz bağdan çıkmadan çalıştı. O büyük irade sahibi biriydi. Bu sebeple o tehlikeli ve facialı günlerde gurbet çekerek geçirilen hayatta Kutluğ Kan gibi güzel ve ölmez bir eseri yarattı* (Saidnâsırova, 1994: 161-162).”

Yazarın sınıf arkadaşı, edebiyatçı Hâmil Yakubov ise çok sonraları, aynı konuda şunları yazmıştır: “*Aybek, kalemini o kadar hararetle bir ilhamla kullandı ki, altı ay içinde millî âzatlık hareketinde mihnetkeş halk idrakinin aydınlanmasını tasvir eden edebî bakımdan yüksek bir eser olan Kutluğ Kan'ı yazıp bitirdi* (Yoldaşev vd., 2007: 175).”

Yazar, eserini tamamlayıp 1939 yılında Yazarlar Birliği'nde değerlendirilmek üzere teslim eder. Fakat değerlendirme

sırasında bazı kişiler yazar Aybek'i eserine "inkılâpçı güçleri ve Rus proletarya temsilcilerini dâhil etmemekle" suçlar. Bunun üzerine yazar, tekrar kaleme aldığı romanına son bir bölüm ilâve ederek bu hususu kuvvetlendirmeye ve eserine ihtilâlcî Petrov karakterini dâhil etmeye mecbur kalır (Yaşın vd., 1971: 206).

Kutluğ Kan romanında Türkistan Türklerinin yakın geçmişte Rus işgalcileri ve mahallî idareciler tarafından ezilmişliği ve halkın zalimlere karşı isyanı edebî şekilde dile getirilmektedir. Romanın temelinde, 1916 yılında Taşkent'teki halk isyanı yatmaktadır. O sırada on bir yaşında bir çocuk olan Aybek, bu olaylara kendi gözleriyle şahit olmuştur.

Türkistan'ın 1910'lu yıllardaki siyasî, ticarî, ahlâkî, sosyal ve kültürel hayatının geniş bir bakış açısıyla ele alındığı romanda, Ceditçiler ve Cedit hareketi ile ilgili bölümler, mühim bir yer tutmaktadır. Romanın en dikkat çekici kahramanlarından biri olan Ceditçi Abdüşükür, bütün tavırlarıyla Ceditçi aydınları temsil etmektedir. Mahalle mektebini bitirince medreseye girmiş, medrese hücreesine tıklılıp, maddî sıkıntılar içinde dört yıl okumuş, sonra medrese ilimlerinden gönüllü soğumaya başlayınca tahsilini yarım bırakıp, medreseden ayrılmış, tahsiline devam etmek için İstanbul veya Mısır'a gitmek arzusu, parasızlık sebebiyle gerçekleşmemiştir. Bir süre işsiz gezdikten sonra, bir zengin yanına kâtip olarak girmiş ve çalışmak için Tokmak şehrine gönderilmiştir. Burada bir Tatar tüccarın hizmetine girerek Kazan'a gitmiş, Kazan'da kaldığı üç yıl içinde Tatar tüccarları arasında kendisine bir çevre edinmiş, gençlerle ilişki kurmuş, gazete ve dergi okumayı âdet edinmiştir. Taşkent'e dönünce, kendisini en "gözü açık" ve "yeni fikirli" Müslümanlardan sayarak "Usûl-i Cedit" mektepleri açmak için çevresindekileri teşvik etmeye başlamış, şairlik kabiliyetinden mahrum olmasına rağmen "milleti uyandırmak için manzumeler" yazmış, muntazam şekilde Türk ve Tatar matbuatını takip

etmeye başlamış, Tatar din adamlarından Musa Bigiyef ve Rızâeddin Fahreddin’i büyük âlimler olarak tanımış, Türk yazarı Ahmet Midhat Efendi’yi Türk dünyasının bütün aydınları gibi “yegâne hazine-i ilim ve irfan” sayarak ona tapar hâle gelmiştir. Fakat Kadimcilerin tesiriyle bazıları kendisine “zakunçı” (avukat), bazıları da “dehrî” (dinsiz) demektedirler.

Abdüşükür, Türkistanlı Ceditçi bir aydın olarak Türkiye’de cereyan eden hadiseleri ve İslâm dünyasını yakından takip etmektedir. Yanında çalıştığı Mirzakerimbay’a dünyada cereyan eden hadiselerden ve Balkan savaşlarından söz eder. Buna göre “bütün İslâm âleminin halifesi Sultan Hazretleri, bu savaşta yalnız” kalmış ve “askerleri ağır bir mağlûbiyete” uğramıştır. Müslümanlar “ittifaksız ve birbirlerinin hâlerinden habersiz” oldukları için İslâm’ın itibarını düşüren böyle feci olaylar olmuştur. Bilhassa: “Türkistan Müslümanları derin bir gaflet içinde”dirler. Eğer Türkistan Müslümanları “gayret gösterip bu cehalet bataklığından kurtulup, terakkî yolunu tutmazsa ve diğer Müslüman memleketleri ile ittifakı desteklemezse, yakın zamanda Müslümanların mukaddes yerlerini Hristiyanlar işgal edecekler, Mekke-i Mükerrerme’yi ve Medine-i Münevvere’yi de topa tutmaktan geri durmayacaklardır.”

Romanda eski mekteplerin ve eski hayatın devamından yana olup da Ceditçileri tekfir eden Türkistanlı Kadimci ulemanın toplum içindeki vaziyeti ve Ceditçilerin yeni mektep, tiyatro, yayın faaliyetleri ve eski mekteplerin hâli, sohbet sırasında roman kahramanlarının ağzından şöyle dile getirilmektedir:

“Kısa bir müddet devam eden sessizliği Selimbayveççe bozdu.

- Ulemamızda da kusur çok, bid’at işlerini sona erdirmek yerine, onları himaye ediyorlar. Toylardaki israfi onlar men etmiyorlar. Kendileri toydan toya gezmeyi, parlak çapanlar giymeyi tercih ediyorlar. ‘Zenginler toy için sarf ettikleri

parayı ticarete kullansın, tiyatro faaliyetleri için versin.’ diyor gençlerimiz. Bu doğru bir söz. Ulemamız gazete okuyan insanları da ‘kâfir’ sayıyorlar ki, bu cehaletten başka bir şey değildir.

Misafirler onun sözüne pek itibar etmeseler de Mirzakerimbay’ın oğluna öfkeyle bakarak başını önüne eğdiğini herkes fark etti.

.....

- Şu tiyatro denilen şey nedir? At oyunu mu? – Çay ticareti yapan Sadriddinbayveççe, Abdüşükür’e sordu.

- Tamamen başka şey o, Sadriddin eke! Bir kere görseniz, onun herkes için bir mektep olduğunu anlarsınız, - dedi Abdüşükür.

- Ben gördüm tiyatroyu, - dedi pamuk tüccarı Cemalbay, - Abdüşükür heveslendirmişti... Siz ona mektep diyorsunuz Abdüşükür, nasıl oluyor da o mektep sayılıyor? Hoca nerede, talebe nerede? Ben gittiğimde, sadece bir cahil balanın herkesi bîzar ettiğini göstermişlerdi.

- Mektep değil, ibret deyin, - birisi konuya açıklık getirdi.

- Bana kalırsa, hiçbir şey değil, - devam etti Cemalbay, - o gün Abdüşükür de oynadı. Tuhaf olan şu ki, ben onu asla tanıyamadım. Bu, alabula bir çapan giymiş, uzun sakallı, bilemedim imam mı, yoksa işan olarak mı çıkmıştı... Sesinden de tanıyamadım. Abdüşükür, sesini o kadar değiştirmeyi kimden öğrendiniz?

.....

- Bizim tiyatro henüz çok yeni. Usta oyuncular yok, - izah etmeye başladı Abdüşükür, - kültürlü memleketlerde tiyatrolar yüksek seviyede oluyormuş. Çok manidar şeyler gösteriliyormuş. Halkın rağbeti de çok oluyormuş, diye duyuyorum. Yakında bir Rus avukatla konuştum. Moskova, Petersburg tiyatrolarını anlatmıştı, ağzım açık kaldı (Aybek, 1957-1959b: 34-35).

.....

- “Ayna”⁷... - okudu risalenin adını, sonra karıştırmaya başladı Hekimbayveççe.

- Bu da nedir? – Abdüşükür’e şüpheli gözlerle baktı Mirzakerimbay.

- Bu, atacan, mecmua, cerîde, - dedi Abdüşükür; - ayda iki defa Semerkand’da basılıp ilim ehli arasında dağıtılıyor. Ne gereği var mı diyorsunuz? – Hafif tebessüm ederek devam etti Abdüşükür. Maksudı dinî, dünyevî her çeşit faydalı yazılarla millet-i İslâmiyenin gözünü açmak ve hakikat yolunu göstermektir. Muharriri, ilimde kemâle ermiş nâdir insanlardandır.

.....

- Hayır, baba, bu para birinin cebine girmiyor. Kâğıt, matbaa ve diğer masraflar için para kâfi gelmiyor. Çünkü “Ayna” az satılıyor. Zarar etmesi de mümkün.

- Zarar? – Mirzakerimbay’ın gözleri yerinden oynadı. – Zarar edecekse, niye çıkarıyor o âlim?

- Müslümanların gözlerini açmak ve kültüre hizmet etmek diye bir maksat var, baba! - dedi Abdüşükür.

.....

- Doğru, padişahımızın sayesinde rahat yaşıyoruz. Lâkin biz diyoruz ki, hayatımızda bazı düzelmeler olsun, manasız işleri ortadan kaldıralım, İslâm dininin gelişmesine katkıda bulunalım. Eski mekteplerde balalarımızın ömrü ziyan oluyor. Yeni mektepler açıp, Kur’ân-ı Kerîm ve diğer dinî derslerle birlikte coğrafya, tarih, matematik gibi ilimleri de öğretilim. Zenginlerimiz biraz yardımda bulunsalardı, yani mekteplerin hâlinde haberdar olsalardı, biz Türkistan Müslümanları tez zamanda kendimizi kültür âlemine tanıttırdık, - dedi Abdüşükür (Aybek, 1957-1959b: 74-76).”

⁷ Müftü Mahmudhoca Behbûdî Efendi(1875-1919)’nin neşrettiği derginin adı. Türkistanlı Ceditçilerin en önde geleni olarak kabul edilen Behbûdî Efendi, 1903 yılında Türkistan’da ilk Cedit mektebini açmış, Cedit mektepleri için ders kitapları hazırlamış, 1913 yılında Semerkand gazetesini ve Ceditçi aydınların en önemli yayın organlarından biri olan Ayna dergisini çıkarmıştır. Ayna dergisi, Türkistan’dan başka Kafkasya, Tataristan, İran, Afganistan ve Hindistan’da da takip edilmiş, okunmuştur. Dergi, Türkistan’da yayımlanan ilk Türkçe dergidir.

İyi bir gözlemci olan yazar Aybek'in tespitine göre, hayatı bütün cepheleriyle kucaklamaya çalışan Ceditçiler, Rus ve Yahudi tüccarlar karşısında Türkistanlı yerli zenginlerin ticarî hayata hâkim olmaları için millî sermayenin artırılmasını ve ticaretin günün şartlarına göre modern usûllerle yapılmasını teklif etmektedirler:

“Abdişükür:

- *Keminenin gayevî hayatı şöyledir, yine tekrar ediyorum: Millî sermayeyi kendi zenginlerimiz, yani Müslüman zenginlerimiz tamamen sahiplensinler. Yani bütün Türkistanımızda ticaret kendi zenginlerimizin elinde olsun. Bununla yetinmeyip, fabrika ve imalâthaneler kursunlar. Moskova'ya, Varşova'ya ve diğer şehirlere kendileri mallarını götürsünler, oralardan kendileri mal getirsinler, diyorum. Aradaki şu Yahudi ve Rus tüccarların kuyruğunu kıstırmak gerek, diyorum. Millî sermayeyi artırmak için ticaret ilmini bilmek ve zamandan haberdar olmak lâzım, Cemalbay eke. Doğru, bizde zeki tüccarlar, becerikli zenginler var, bunlar çoğalmakta. Fakat bu kâfi gelmiyor. Komersant olmak gerek, yani ilmî iktisadî, ilmî ticareti bilen tüccarların yetişmesi lâzımdır. Keminenin derdi şimdi bir derece anlaşıldı mı? Millî sermaye için içelim!*

- *Komersant olmak gerek. Millî sermaye için içiyorum! – kadehi boşalttı Selimbayveççe.*

- *Ak padişahın hazinesinden çıkan bütün para Yahudide, - kadehe konyağı doldurup, mırıldanarak konuştu Cemalbay, - şu itleri kırmanın bir çaresi olsaydı. Konuşun Abdişükür, Yahudinin parasını kendimize nasıl aktarırız?*

- *Bunun için komersantlar gerek, bu bir; sonra ittifak gerek, yani Müslüman zenginler birbirlerini desteklerse... - samimi şekilde cevap verdi Abdişükür.” (Aybek, 1957-1959b: 87-88).*

Ruslar, hiçbir zaman Türkistan Türklerini insan olarak kendileriyle eşit saymamışlar, onları daima aşağı seviyede

bir toplum olarak görmüşlerdir. Hattâ yönetim olarak bunun için özel bir gayret de sarf etmişlerdir. Nitekim Türkistan askerî valisi General Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in⁸ 1916 yılında günlüğüne yazdığı şu meşhur cümlesi de bu durumu açıklamaktadır: “*Biz elli yıl boyunca aşağı seviyedeki yerli halkı terakkinin uzağında, mekteplerin ve Rus hayatının dışında tuttuk* (Kâsimov, 1993: 18.)” Romanda Rusların, Türkistanlılar hakkındaki aşağılayıcı kanaatleri, restoranda yemek yiyen iki Rus'un ağzından şöyle nakledilmektedir:

“- ‘Sart’lar ırk bakımından, elbette aşağı, - tabaktaki eti bıçakla keserken konuştu Rus idareci, - onlar kültür konusunda asla kabiliyetli değiller. Yakında bir profesör ilmî bir toplantıda bu iddiayı çok güzel ispat etti. Biliyor musunuz, ben yirmi yıldan beri bu sıcak memlekette yaşıyorum. ‘Sart’ların psikolojisini iyi öğrendim. Onlar ırken aşağı, lâkin buna rağmen bazı hususiyetleri var ki, bunu ilim henüz aydınlatamıyor. Benim müşahedeme göre, onlarda, meselâ, estetik sezgi çok gelişmiş. Onlar çiçeği seviyorlar. Giyimleri çirkin olmasına rağmen kulaklarına çiçek kısırtıp öyle dolaşıyorlar. Şarkıyı, oyunu çok seviyorlar... fakat onların hepsi korkak, hepsi sahtekâr. Onların arasında azıcık da olsa samimi olan hiç kimseye rastlamadım, inanyor musunuz?

- Vasili İvanoviç! – şarabı içip biftekten küçük bir parçayı ağzına atıp, konuşmaya başladı mühendis olanı, - biliyorsunuz, ben burada yeniyim, yakında da dönebilirim. Fakat Taşkent’in Asya kısmını henüz görmedim.⁹ Yalnız gitmeye, doğrusunu söylemem gerekirse, korkuyorum. Çünkü ‘Sart’lar sizin

⁸ General Kuropatkin (1848-1925), 1866-1871, 1875-1877, 1879-1897, 1916-1917 yılları arasında, çok uzun süre Türkistan’da görev yapmıştır. 1916 yılı Temmuz ayından 1917 yılı Şubat ayına kadar Türkistan askerî valisi olmuş; 1916 yılında, hemen bütün Türkistan’ı içine alan meşhur isyan hareketinin bastırılmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bkz. Özbek Sovyet *Ensiklopediyası-VI*, Taşkent 1975, s. 183.

⁹ Ruslar, Türkistan’ı işgal ettikten sonra hemen bütün büyük şehirlerin yanında yeni şehirler inşa etmişler ve bu yeni inşa ettikleri şehirlerde yaşamışlar, yerli halkın bu yeni şehirlere girmelerini de yasaklamışlar, yeni Taşkent’in girişine de “Sartlar ve itler giremez!” diye bir de tabela asmışlardır. Burada kastedilen “Taşkent’in Asya kısmı”, eski tarihî Taşkent, Türk olan Taşkent’tir.

dediğiniz gibi çiçeği, şarkıyı ne kadar sevseler de herhâlde vahşi bir halk. Vahşi halklarda kan dökme temayülü güçlü olur. Bu, şüphesiz bir hakikat! Dün Petersburg'dan mektup aldım. Mektupta hanımım tam da bu meseleden bahsediyor, benim için endişe ediyor, dikkatli ol, diyor. Bunun için 'Sart'ların şehrine kiminle gideceğimi bilmiyorum. Sizin vaktiniz müsaade eder mi, beraber giderdik?

- Çok güzel, ben hazırım, - cevap verdi idareci olan, - size orta çağı, hatta ondan önceki çağları göstereceğim. Vahşi, fakat güzel manzara!.. bilhassa sizin için, Petersburglu birisi için!.. Petersburg'a döndüğünüzde kendi izlenimlerinizi başkent hanımlarına anlatacak olursanız, harikulâde bir destan gibi dinleyeceklerinden şüphe etmiyorum (Aybek, 1957-1959b: 93-94)."

Romanda, Türklerin yaşadığı eski Taşkent'te ait manzaralar da geniş bir yer tutmaktadır. İşte, eski Taşkent'ten bir sokak manzarası:

"Akşamdı. Yolçı, Mirzakerimbay'ın avlu kapısı önünde yalnız başına oturuyordu. Dar sokakta hiç kimse yok. Sokak baştan sona balçık olduğu için değil çocukların oyun oynamasına, hattâ yürümeye bile imkân yoktu. Gelip geçenler duvara yapışıp, ihtiyatla adım atıyorlardı. Sokağın iki tarafında üzerleri kamışla örtülü eğri büğrü harap evler, yarısı yıkılmış duvarlar, akşam karanlığında acıklı bir manzara oluşturmakta, sefalet ve yoksulluk sebebiyle korkunç bir sessizliğe gömülmekte, karanlıkta yavaş yavaş eriyip yok olmakta. Bir kamış saçaktan su damlamakta: tık-tık (Aybek, 1957-1959b: 126-127)."

Türkistan, baştanbaşa perişandır, yoksuldur. Yazar, romanın asıl kahramanı olan Yolçı'nın ağzından bu durumu şu cümle ile tespit eder:

"Dünya çok tuhafmış! Her yerde köylünün işi zor. Yeri olsa, sürececek hayvanı yok. Hayvanı olsa, sürececek yeri yok. Çoğunda ikisi de yok. İşte ben!.." (Aybek, 1957-1959b: 39)

Ceditçi Abdüşükür, roman kahramanı Yolçı'nın sağda solda duyduğu sosyalist söylemlerden hareketle zengin-fakir meselesi hakkındaki kanaatinin aslında bir fitne tohumu olduğunu ve fakiri ezip sömüren zenginlerin cehalet sebebiyle böyle davrandıklarını, samimi olmadıklarını düşünmektedir. Yazar Aybek, bu iki kahramanını bu mesele hakkında şöyle konuşturur:

“- Bana göre, - yerinden doğrularak ciddi şekilde konuşmaya başladı Abdüşükür, - gaffletin şunda ki, sen zengin, fakir, efendi, hizmetkâr diyorsun. Nereden çıktı bu söz? Bu tıpkı nâdanlık değil mi? Bana göre, zengin, fakir, efendi, hizmetkâr yok! Bana göre, sadece biz Türkistanlılar, yani Türk Müslüman balaları var. Hepimizin vazifesi, el ele verip, ortadaki anlaşmazlıkları sona erdirip veya görmezden gelip, yekvücut hâlinde çalışmaktır. Müslümanların arasına fitne sokmak kadar büyük bir günah yok. Senin her bir sözün fitne tohumu, anladın mı?

Yolçı, iki-üç dakika hayret ve şaşkınlık içinde kaldı. Abdüşükür'ün bu sözlerini yine bir daha düşündü. Sonra, 'Mulla eke'ye bakarak kinayeli bir şekilde kaşlarını çatı.

- Ben, efendilerin boyunduruğuna başımı sokayım, çalışayım, onlar derimi soysun, sonra beni 'hoşt!' deyip kovsun, ben dilenci olayım, ısırtıkçı¹⁰ olayım! Siz kendi elinizi birine verip: 'Beni sürükle, şu çukura yuvarla!' der misiniz?.. Pekâlâ. Niye zengin yok, fakir yok diyorsunuz? Doğru, hepimiz Müslümanız, aynı yurttta yaşıyoruz. Fakat Mirzakerimbay başka, ben başka! Efendiler var, köleler var. Güneş balçıkla sıvanır mı? Peki, niye benim doğru olan sözüm fitne sayılıyor?

- Düşün, - boğuluyormuşçasına, ellerini sallayarak konuştu Abdüşükür, - düşün hele, zengin kimin? Efendi kimin?! Kendi zenginlerimiz, yani Müslüman zenginleri değil mi? Bizim zenginlerimiz, efendilerimiz çoğalırca fena mı?.. Müslüman zenginleri kuvvetlensin, ticareti gelişsin. Sen

¹⁰ İnsanları ısırtık denilen otla tedavi eden ve bunun karşılığında sadaka olarak verilen para ile ömrünü geçiren adam.

bunu arzu et, yiğit! Dinimiz kavgayı değil, ittifakı emrediyor. Anlıyor musun bu sözleri? Allah'a şükür, zenginlerimiz arasında himmet sahibi adamlar da var. Onlar fakirlere zekât veriyorlar, çıplakları doyuruyorlar. Zenginlerimize karşı düşmanlık, nâdanlık eserdir, kardeşim! – Abdüşükür tütün krizine tutulmuşcasına hemen sigaraya yapıştı.

Yolçı, başını sallayarak gözünün ucuyla baktı ve acı acı tebessüm etti.

- Himmet sahibi zenginler! – acıyla gülerek devam etti Yolçı. – onlar nerede? Ben görmedim, molla ağabey. Belki tek tük bulunabilir, onun da bir ehemmiyeti yok. Fakat onların Ramazan'dan Ramazan'a verdikleri sadakası denizde bir damla değil mi? Zengin zekâtı ile yaşayan tek bir aile var mı?.. Yok! Zenginler fakiri soymakta usta, fakat hayır işine gelince belleri ağrıyor. Zenginlerin 'hile-i şer'iyye' denilen bir oyunları varmış. Ben bunu kendi gözümle gördüm. Böyle bir göz boyamacılığa hâlâ hayranım. İşte, geçen yıl Ramazan'da bir gün akşam vakti Mirzakerimbay uşağı Yarmat'a faytonu hazırlattı. Sonra mahallenin müezzinini çağırttı. Müezzin, fakir adam, geldi. Mirzakerimbay, 'İşte bu araba sizin, size verdim, haydi, binip şöyle bir dolaşın gelin', dedi. Müezzin gülerek faytona bindi. Yarmat, sürüp gitti. Biraz sonra, tahminen büyük sokağı şöyle bir dolanıp geldiler. Zengin, faytonadaki müezzine yaklaşarak bir on somluk kâğıdı gösterdi ve sakin bir sesle şöyle dedi: 'Müezzin, atarabanızı bize satın. İşte pahası.' On somu müezzinin eline kıstırdı. Ben bu ilginç hadiseden hiçbir şey anlamadım... Ertesi gün Yarmat'dan sordum. O, her türlü belâyı bilir. 'Hile-i şer'iyye'ye uygun zekât vermek dedikleri şey, işte bu dedi. Hepsini anlattı. Atarabasının değeri beş bin som. Zengin, onu güya müezzine verdi, sonra on soma yine satın aldı. Zengin, böylece vereceği iki yüz bin som zekâttan kurtuldu... Zengin, yine bunun gibi hilelerle bütün zekâttan kurtuluyor. Fakat bu yılki hilesi son derecede enteresan oldu, diyerek Yarmat bile taaccüplendi.

Abdişükür ağabey, bunu gözümle görmeseydim, inanmazdım. (...) Siz bütün halkı dilenci mi yapmak istiyorsunuz? – Yolçı kinayeli şekilde Abdişükür'e baktı. Abdişükür başını güçlükle kaldırdı ve yavaşça mırıldandı:

- Tabii, zenginlerimizde de cehalet ileri derecede. Çoğu henüz vazifelerini anlamıyorlar, halkın atası ve hâmisini olmayı bilmiyorlar. Fakat yavaş yavaş onların gözlerini açmak, yurt ataları olduklarını anlatmak mümkün olacak. Marifet birlik olmakta, kardeşim. Araya fitne sokmak fena şey. Sonra herkesin kendi vazifesini bilmesi gerekir. Yaralarımıza, dertlerimize merhem arayan ve dünyadan haberdar gözü açık insanlarımız var. Yurt kaygısına onlar çare arıyorlar. Sana ne? Sen kendi vazifeni yap. Kaş yapayım derken göz çıkarma! Zavallı Türkistan için zenginler gerek!

Yolçı öfkelenip, 'Tek okumuş siz misiniz?' deyip bağırarak istedi, fakat lüzum görmedi, aceleyle yerinden kalktı (Aybek, 1957-1959b: 281-283)."

Aybek, 1939 yılında Yazarlar Birliği değerlendirme komisyonu tarafından eserine inkılâpçı güçleri ve Rus proletarya temsilcilerini dâhil etmemekle suçlanınca, romanı tekrar kaleme alır. Yayımlanabilmesi için romanda ilerici Rusların yol göstericiliğinden ve ezilen halklara yardım elini uzatmasından söz etmesi gerekmektedir. Bunun üzerine zoraki Petrov karakterini romanın son bölümüne dâhil etmeye mecbur kalır. Petrov, sıradan bir militandır. Hapishanede beraber kaldıkları süre içinde zenginlerin iftirası ve polise mukavemet yüzünden hapse düşen ve okuma-yazma bilmeyen Yolçı'ya şiddetle tesir eder, ona Rusça öğretir, sonunda onu ateşli bir Bolşevik ihtilâlcî hâline getirir:

"Yolçı, hapisteyken ona öz kardeşi gibi şefkat gösteren Petrov ile ilk buluştuğu günden başlayarak, tâ son ana kadar onunla geçen hayatını şimdi zihninden birer birer geçirdi. Petrov'un onun için yeni, parlak, ulu bir dünya açan, ona alevli ümitler bağımlayan, onun güçlerine gerçek kahramanlık

meydanını gösteren, elmas gibi keskin, güneş gibi parlak, fakat bununla birlikte sade ve her emekçinin, her ezilenin yüreğine işleyen fikirlerine gark oldu. Neyi, nasıl yapmak ve nereden başlamak gerek? Bu hususta Petrov'un anlattıklarını derin derin düşündü. Fakat kalbini dolduran yüce fikirleri kime, nasıl açacak? Bunun için söz ustası olmak gerek. Önceleri çok kolay görülen bu işin şimdi etraflıca düşününce, o kadar da kolay olmadığı anlaşıldı: 'Önce öyle adamları toplamalı ki, onlar Bolşevik Petrov'un yoluna girdikten sonra ateşe de, suya da kendilerini atmaya hazır olduklarını gösterebilirler, işe samimi olarak sahip çıksınlar.'

.....
Zenginlerin iftirası ve çayhanede polise olan 'edepsizliğin' arkasından Yolçı hapsedilince, üç-dört gün sonra demir kafese bir de Rus getirildi. Dehşetli yalnızlıktan boğulan Yolçı, onu samimi bir tebessümle ve dostça karşıladı. Keşke dil bilse ve onunla sohbet edebilse!.. Rus ilk görüşmeden itibaren Yolçı'nın hoşuna gitti. Orta boylu, geniş omuzlu, koyu dalgalı saçlı, kolları kuvvetli, otuz beş-kırk yaşlarında birisiydi. Çizmesi, pantolonu, kısa yeleği eski olmakla birlikte çok da yıpranmamıştı. Onun gözlerinde, yüzünde ve bütün hareketlerinde sakinlik ve ciddiyet seziliyordu (Aybek, 1957-1959b: 322-323)."

Zoraki karakter Petrov ile Yolçı hapisane hücrelerinde tanışıp işaret diliyle anlaşmaya başlarlar. Petrov, fabrikada işçidir. Yolçı ise bir zengin yanında amele olduğunu anlatır. Petrov, ertesi gün bohçasından çıkardığı kalın bir kitabı okumaya başlar. Onun okuması Yolçı'ya kuvvetle tesir eder. Hapishanede kaldıkça günden güne Yolçı'nın ona karşı sevgisi artar.

"Dil bilmemek, ilk haftalarda onlar için büyük bir sıkıntı oldu. Fakat konuşmak için onlarda güçlü bir arzu, ruhî zaruret olduğu için bu sıkıntı yavaş yavaş ortadan kalktı. Onlar en iptidai dile, hareket ve imalarla düşündüklerini ifade etme

yoluna müracaat ettiler. Bu işte Petrov olağanüstü bir maharet gösterdi. Yolcu da ondan geri kalmamaya çalıştı. Sonra yavaş yavaş ikisi de konuşmaya başladı, sözlük çoğaldı. Son aylarda ise onların dilleri tamamen açıldı.

Yolcu için Petrov sadece fikirleriyle değil, bütün hayatı ve mücadelesiyle bir öğretmen oldu. Ona derin bir hürmet ve sevgi ile baktı. Kaldı ki, böyle bir adamı sevmemek mümkün müydü!.. Petrov köyde, yoksul bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiştir. Yaşayabilmek için on üç-on dört yaşında aile ocağından ayrılmaya mecbur kalır. Rostov şehrine gelip fabrikaya girer, ustaların elinde çırak olarak çalışır. Zalim hayatın bütün sıkıntılarıyla karşılaşır. Zenginlere, toprak ağalarına ve onların devletine sonsuz bir nefret duygusuyla dolar ve 'kesesi ağır' olanların hâkimiyetini yıkmaya ümit bağlayan mücadeleçilere içinden tabii bir yakınlık hisseder ve onlara yaklaşır. Onların yardımıyla okuma-yazma öğrenir. Güçlü bir direnç ve sevgi ile kitap okumaya başlar ve kuvvetli fikirlere sahip olur.

1905 yılı ihtilâlini Petrov katı bir Bolşevik olarak sokaklarda kurulan barikatlarda elinde tüfekte karşılar. Bundan sonraki hayatı tutuklanma, kaçma ve gizlenmeyle, Bolşevik faaliyetleri ve mücadele heyecanı içinde geçer. İki yıl önce Taşkent'e gelip demiryolu atölyelerinde çalışmaya başlar. İşçiler arasında savaşa karşı propaganda yaptığı ve grev başlattığı için hapsedilir. Zenginlerin boyunduruğu altında ezilen, bütün varlığı onlara karşı nefretle dolan ve mücadele yolunu arayan bu akıllı delikanlıyı, yani Yolcu'yı Petrov bütün ihtilâl ruhu ve sevgisi ile eğitir, ihtilâl mücadele ateşi ile onun fikirlerini aydınlatır. Toplumda zenginler ve işçi-emekçiler sınıfının bulunduğunu, zenginlerin menfaatleri ile emekçilerin menfaatlerinin birbirine zıt olduğunu, zenginlerin altın gümüşlerinin emekçilerin kan ve terinden yaratıldığını, bütün devlet ve devlet idarelerinin zenginlere ait olup, emekçileri ezmek için hizmet ettiğini anlattı. Zenginlerin

ve bütün toprak ağalarının zulmünden kurtulmak için, âzatlık ve bahta erişmek için, bütün emekçiler, din ve millet farkı gözetmeksizin birleşip, zenginlerin hâkimiyetini devirmek ve bütün işleri kendi ellerine almaları, sonra eşitlik esasına dayanan bir hayat kurmaları gerektiğini izah etti. Yolçı'yı okuyamaz birisi hâline getirmeye samimi olarak gayret etti. Ele zor gelen küçücük bir kalemlle sigara kâğıtlarına yazmak suretiyle Yolçı'ya Rusçanın harflerini öğretti. Neticede Yolçı önce kendi adını soyadını yazmayı öğrendi, sonra büyük harflerle okuyup yazabilir hâle geldi. Her gün kan ter içinde kalarak saatlerce yazı meşk etti. Nihayet dün gece ikisi birlikte hapisten kaçtılar. Şiddetli heyecan ve samimiyetle kucaklaşarak birbirlerinden ayrıldılar (Aybek, 1957-1959b: 324-326).”

Yolçı, dostlarıyla sohbet sırasında zenginlerin hâkimiyetinden nasıl kurtulacaklarını Petrov'dan öğrendiklerinden hareketle mücadele etmek, çok bilgili bir halk olan Ruslarla ve Rus işçileriyle işbirliği yapmak şeklinde izah eder:

“- Bundan kurtulmak için ah vah etmenin, ağlayıp sızlamanın hiçbir faydası yok. Kölelikten kurtulmak istiyorsak, mücadele etmeliyiz. Bütün emekçilerimize bu fikri anlatıp, onların gözünü açmamız gerek. Bütün emekçiler yekvücut olurlarsa, zenginleri ve hunhar Nikola'yı devirmeleri muhakkaktır. O zaman emekçi halk kendi işini kendisi karar vererek yapacak. Ben duydum ki, Rus halkının işçileri bu fikirdeymişler. Onlar uzun zamandan beri bu yolda gayret sarf ediyorlarmış. Biz Müslüman fakirlerin de onların peşinden gitmemiz gerek. Peki, sizler ne diyorsunuz?”

Nihayet Karatay Yolçı'nın omzuna dostça vurarak dedi:

- Eğer Rus işçileri bu fikirdeyseler, biz de buna katılırız. Çünkü onlar çok bilgili bir halk. Zaten bütün arabaları da onlar yürütüyorlar (Aybek, 1957-1959b: 330-331).”

Kutluğ Kan romanında söz konusu edilen 1916 yılındaki isyan hareketi, Türkistan Türkçesindeki adıyla bir “merdikâr”,

yani amele isyanıdır. Bunun Rusçadaki karşılığı, aynı anlama gelen “raboçi” isyanıdır. Çar hükûmeti, 1916 yılı Ocak ayında Birinci Dünya Savaşı devam ederken cephelerde zor durumda kalınca, bir ferman yayımlar. Buna göre, Türkistan vilâyetinden, yani bugünkü Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan’ın Fergana bölgesi ve Tacikistandan 250.000, Dala (Bozkır) vilâyetinden, yani bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan’ın Çu bölgesinden 225.000 yeni asker toplanacaktır. Toplanacak olan askerler cephe gerisinde, geri hizmetlerde çalıştırılacaktır. Tabii bu askerlerin Türkiye’ye karşı cepheye sürülmeyeceği de meçhûldür. Buna göre bütün Türk yurtlarından 17-45 yaş arasındaki erkek nüfus silâh altına alınacaktır. Arazi ve hayvan sürüleri müsadere edilmiş, sefil vaziyetteki Türkistan Türkleri, bu duruma tepki göstererek ellerindeki yegâne zenginliği olan erkeklerini askere vermek istememiştir. Zorla asker toplanmasına karşı Türkistan ahali si Temmuz ayında isyan etmiş, büyüyen olaylar sırasında merhum Baymirza Hayit’in bildirdiğine göre, üç ay devam eden isyan sırasında 650.000’den fazla Türkistanlı hayatını kaybetmiştir. İsyân sırasında Kırgızlar da canlarını kurtarmak için millet olarak Tanrı dağlarını aşarak Doğu Türkistan’a, Çin’in işgali altındaki Uyguristan’a kitle hâlinde göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Kırgızlar bu hadiseyi “ürkün” olarak adlandırmışlardır. Şehir ve kasabalar top ateşine tutulmuş, yakılmış, sonunda Türkistan Türkleri eskisinden de pek acıklı bir hâle düşürülmüştür. İsyân hareketi bastırıldıktan sonra ele geçirilen Türkistanlı erkekler, cephe gerisinde çalıştırılmak üzere merdikâr (raboçi) olarak götürülmüştür. Bu olaylarla ilgili olarak Özbek şairler, birçok “merdikâr” şiirleri yazmışlardır. Merdikâr hadisesi, Kutluğ Kan romanının omurgasını teşkil eder. Türkistan, 1918-Bolşevik İhtilâlîne bu şartlar altında girmiştir. Romanda, merdikâr alınmasına karşı çıkmak üzere toplanan halk ile bir görevli, “ellikbaşı” arasında geçen tartışma şu şekilde nakledilmektedir:

“- On defa, yüz defa anlattım sana, yine anlatıyorum: Mahallemizden tahminen on beş kişi merdikârlığa gidecek. Biz yirmi kadar genci kendimizce tespit ettik. Bunları henüz yazıya geçirmedik, yukarıya bildirmedik. Peki, bu isyan niye? (...) Ak padişah hazretlerinin vatandaşı mısın, elbette. Oğullarını vereceksin, vesselâm!

- Vermiyoruz, diye bağırdı halk.

- Zalim padişahтан bezdik usandık, yok olsun o! – diye bağırdı kadınlar.

- Ben şimdi kimsenin gözünün yaşına bakmıyorum, - diye bağırdı ellikbaşı, - her kimin ağzından böyle bir söz duyarsam, derhâl mahkemeye haber vereceğim.

- Elinden geliyorsa astır, Sibiryaya 'ya gönder, - dedi tehdit edercesine bir genç.

.....

- Ey ahali! – dedi Yolçı heyecanlanarak. – Ayak diremek gerek, yumruk göstermek gerek. Bütün fukara halk el ele verip yekvücut olarak karşı çıkarsa, merdikâr almak kimin haddine!? Zenginler, idareciler kendi padişahlarına, padişah da onlara arka çıkıyor. Zenginlerin padişah düşkünül olmaları boşuna değil. Toprak onların, su onların, kadıhane, dumahane bütün idare onların. Her nereye gidecek olsalar, onların sözü makûl, fukaranın şikâyeti üç pul! – Yolçı bir nefes duraklayıp, onun sözünü dikkatle dinleyen insanlara baktı ve yine aynı heyecanla devam etti. – Savaş zenginlerin kesesini doldurdu mu? Öyleyse savaşa da onlar gitsin! Kardeşlerim, düşünün, bu da yaşamak mı? Bu bir zindan değil mi? Daha ne zamana kadar acı çekeceğiz, daha ne kadar diz çökeceğiz? Sesimizi yükseltelim, ya hak, ya ölüm!.. Böyle isyanlar sadece bu mahallede değil, birçok mahallede oluyor. Duymuş olmanız lâzım, şimdi birçok şehirde, köy ve kasabalarda fukara halk kendi hakkını dava etmeye hazırlanıyor (Aybek, 1957-1959b: 339-342).”

Çar idaresine karşı hürriyet ve istiklâl hareketine dönüşen isyan sırasında roman kahramanı Yolçı ile mahalle aksakalı arasında şöyle bir konuşma geçmektedir:

“- Ata, gazanın gerçek manası nedir?

- Botam, İslâm dininde gaza, Müslümanların kâfirlere karşı savaşmasıdır. Ölürsen şehit, öldürürsen gazi!

- Yok ata, doğru değil! – sabırsızca konuştu Yolçı. – Bizimki başkaca bir savaş olacak. Bütün Müslümanların aynı olduğunu mu düşünüyorsunuz? Müslümanlar arasında kurt olanlar yok mu? İster kâfir, ister Müslüman olsun, biz kurtların cezasını vereceğiz. Onlar kâfirden de var, Müslümandan da var... Bizimkilerin dışları başkalarınınkinden geri kalmıyor. Doğru mu, ey ahali? Bizim savaşımız, âzatlık savaşı olacak, ata. Biz bütün kurtları, bütün hunharları, zalimleri ezip geçeceğiz! (Aybek, 1957-1959b: 344)

Bu, ulu halk isyanı, bu asırlardan beri devam eden zorbalığa, köleliğe, zincir rejimine, zindancıbaşı Nikola'nın saltanatına karşı müstemleke fukaralarının, kapital kölelerinin isyanı, dehşetli bir darbesiydi (Aybek, 1957-1959b: 348).”

Hürriyet ve istiklâl hareketine dönüşen isyan sırasında Yolçı ağır şekilde yaralanır ve hayatını kaybeder. Onun dökülen kanı, Türkistan Türkleri için artık kutlu bir istiklâl kıvılcımıdır:

“Şakir Ata, Yolçı'nın başına çöküp, kendi ağır dertli, derin yaralı kalbiyle uzun uzun ağladı. Sonra Ünsi'yi kenara çekip, başını okşayıp, bütün atalık samimiyetiyle sakinleştirmeye çalıştı.

- Kızım, canım kızım, - ağlamaklı bir sesle konuştu ihtiyar, - sen çok üzülme. Sana söyleyeyim, sen akıllı kızsın, hepsini anlarsın; Yolçı'nın ölümü sıradan bir ölüm değil. Bu çok büyük bir ölüm. Ağabeyin, Yolçı oğlum, ne için ve kim için kan döktü? Kendisi için değil, halk için, yurt için, bütün elemzedeler için kan döktü. Bu, en kutlu, en mübarek, en saf kan... Bundan hiç şüphem yok. Kızım, ağabeyin cesur bir delikanlı idi, namuslu

bir delikanlı idi. Namusla, mertlikle öldü. O zulmün köküne balta vurdu. İnşallah zulüm ağacı kuruyacaktır. Yolçı'nın kanı boşa gitmeyecek, asla boşa gitmeyecek. Bu hikmetli kan, kutlu kan. Onda sır çok. Ben ölüp gidince, bir ara kendin, 'Evet, Şakir Atam böyle söylemişti,' diye hatırlarsın. Yolçı oğlumun kanı kutlu, o kanı yüze, göze sürmek gerek... (Aybek, 1957-1959b: 354)''

Türkistan'ın Bolşevik ihtilâli arefesindeki siyasî, sosyal ve ahlâkî perişanlığını ve merdikâr olayları sebebiyle başlayan 1916 hürriyet ve istiklâl ayaklanmasını hikâye etmek üzere kaleme alınan *Kutluğ Kan* romanı, yukarıda da belirtildiği gibi Yazarlar Birliği'ndeki değerlendirme komisyonunun talimatı üzerine Bolşevik Petrov karakteri ve Rusların yol göstericiliği dâhil edildikten sonra bambaşka bir çehreye bürünmüştür. Böylece romanda verilmek istenilen asıl istiklâl mesajı âdeta kaybolmuştur. Romanda uzun uzun Ceditçilere ve Ceditçi tekliflerine yer verilmiş olması, onların öldürülmek suretiyle tasfiye edildikleri 1938 yılında “katağan” şartları altında mecburen zararlı unsurlar olarak gösterilmiş olmalarına rağmen yazar Aybek'in başta Çolpan olmak üzere Ceditçi şair ve yazarlara yakınlık beslemesi, aslında onun da bir Ceditçi olduğunu düşündürmektedir. Yazarın beslendiği kültür kaynakları ve şair Nevâyî hakkında verdiği eserleri, Aybek hakkındaki bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Zoraki Petrov karakteri, onun hapisane şartlarında aylar içinde ümmi bir kahraman olan Yolçı'yı Rusça öğreterek Bolşevik bir militan hâline getirmesi ve Rusların yol göstericiliği, romanda iğreti bir yama gibi durmaktadır. Bu durum, sosyalist realizm sanat metodunun ve Sovyet sanat politikasının makûl ve tabii olmadığını bize göstermektedir.

Yazar Aybek, *Kutluğ Kan* romanını yazdıktan sonra İkinci Dünya Savaşı çıkınca, sanat faaliyetinin istikametini değiştirmiş, savaşla ilgili eserler yazmaya başlamıştır. Nihayet 1967 yılında *Kutluğ Kan* romanının mantıkî devamı

olmak üzere *Uluğ Yol* romanını yazar. *Uluğ Yol*'da 1916-1917 yıllarında Türkistan şartlarında cereyan eden inkılâp hareketleri, halkın o şartlardaki hayatı, sınıf kavgaları, bu kavgaların sonuçları ve ihtilâl olayları aksettirilmiştir (Kettebekov vd., 1990: 210).

İkinci Dünya Savaşı ve 1940'lı Yıllardaki Faaliyetleri

Almanlar Sovyet ülkesini işgâl etmeye başlayınca, Sovyetler Birliği'nde halkla beraber şair ve yazarlar da Almanlara karşı seferber edilir. Özbek şair ve yazarları da “*Biz, Özbek yazarları, bu ağır savaş günlerinde bütün Sovyet halkıyla beraber galibiyet için mücadele ediyoruz, mızrak ve kalem bizim silâhımız olacaktır.*” diye yeminler ederek (Mamacanov, 1975: 3) savaşın ilk günlerinden itibaren ellerine kalem ve silâh alarak düşmanla mücadeleye başlarlar. “*Hemme nerse front için, hemme nerse galebe için!*” (Şermuhammedov vd., 1987: 28)” (Her şey cephe için, her şey zafer için!) şiarı, savaş yıllarında hayatın yegâne esasını teşkil eder. Gafur Gulam, Hamid Âlimcan, Aybek, Uygun, Abdullah Kahhar, Maksud Şeyhzâde, Mirtemir, Yaşın, Zülfiye gibi şair ve yazarlar, savaş yıllarında kaleme aldıkları eserleriyle büyük şöhret kazanırlar. Özbekistan'dan Şeraf Reşidov, Sultan Cora, Nazir Seferov, Mamarasul Babayev, Perde Tursun, Zinnet Fethullin, İbrahim Rahim, Mümtaz Muhammedov, Edhem Rahmet, Nazarmat, Edhem Hemdem, Behram Rahmanov, Mirzakalan İsmailiy, Hasan Said, İlyas Müslim, Toğan Ernazarov, Ahmed Babacan, Şühret, Ne'met Taşpolat, Sultan Ekberiy, Yangın Mirza, Celil Kâdiriy gibi otuz kadar şair ve yazar, yukarıdaki yeminin gereği olarak cepheye gider ve askerlerin maneviyatını yükseltmeye çalışırlar, savaşın dehşetini ve Sovyet askerlerinin cesaretini kendi gözleriyle görürler, Kızılordu saflarında silâh ve kalemleriyle hizmet ederler. Bu kalem sahiplerinin çoğu *Kızıl Armiya* (M.İsmailiy, İ.Müslim), *Front Hakikati* (Nazarmat), *Kızıl Asker Hakikati* (İ.Rahim), *Suvarovçi* (A.Rahmet),

Vatan Şerefi Üçün (N.Seferov, Z.Fethullin), *Vatan Üçün* (E.Hemdem), *Suvarov Hamlesi/Natiski* (T.Ernazarov) gibi cephede Özbek Türkçesiyle yayımlanan gazetelerde –ki bu gazetelerin tam sayısı on altıdır-, redaktör, redaktör yardımcısı veya savaş muhabiri olarak çalışırlar. Bunların cephedeki kalem faaliyetleri hakkında şair Uygun o sırada şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bunların bir elinde kalem, bir elinde silâh. Bunlar hem sözle, hem de silâhla düşmana hücum eden şairlerdir. Silâh şiire güç, şiir silâha keskinlik veriyor. Silâh ve şiir, bu şairlerin ruhunda gayet yakın bir ilişki doğurmaktadır (Corayev vd., 2000: 493).” Şair Sultan Cora, savaş sırasında cephede vurularak ölü (Şerefiddinov, 1983: 65).

Aybek, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırdığı ilk günlerde, 22 Haziran 1941 tarihinde *Yavge Ölim* adlı şiirini yazar (Aybek, 1957a: 26). Şiirde, şu ağır ifadelerle Almanlara hücum eder:

Baş köterdi rezil, alçak yav, Her topımız atar cehennem,
Kanlı, yırtkık, mekkâr bir ilan. Ölim seper polat bürgütler.
Biz tağdek çoñ, omravli ve dav, Yeniş ışkı dillerge kasem,
Bizniñ hamle yançar beaman. Kök atıdır bizge bulutlar.
(Aybek, 1957a: 136).

Aybek, bütün Sovyet şairleri gibi ilk şiirlerinden itibaren Sovyet halkının savaşı muhakkak surette kazanacağını terennüm eder. Onun savaş sırasında herkesi Alman faşizmine karşı mücadeleye çağıran *Yavge Ölim*, *Ot Yakarlange*, *Yigitlerge*, *Seniñ Kuvançıñ*, *Yigitniñ Yigiti*, *Hayrlaşuv*, *Karlı Yollar*, *Cengçi Hatıdan*, *Cesur Yigitlerge*, *Avtomat*, *İzsiz Kışlak*, *Zafer Bizniki*, *Hayr Dostım* gibi şiirleri, en heyecanlı, en güzel şiirleri arasında yer alır. *Vatan*, *Vatan Hakıda*, *Vatan Kasidesi* gibi vatanla ilgili bütün şiirlerde, Sovyet vatan anlayışının eseri olarak bütün Sovyetler Birliğini kasteder. Cepheye giden askere hitaben yazdığı *Vatan Hakıda* şiirinde

vatanın her karış toprağını, hattâ çöldeki kuru bir ot parçasını bile ana gibi mukaddes bir varlık ve kıymetlilerin en kıymetlisi olarak değerlendirir:

*Vatannı sev, toprağını öp, Vatan bizniñ közimiz nuru.
Her karıçı mukaddes bizge. Bahtımız şu, kuvançımız şu,
Çölidegi hattâ kuruk çöp Sevgi, mehnat, tilimiz düri,
Candan yakın yüregimizge. Kıymatlarınñ kıymatıdır u.*

*Vatan uluğ anadır-aziz,
Biz emgenimiz unıñ kuyaşın.
Mehri bilen tolıb köksimiz.
Erkeleymiz, kuçamız başın (Aybek, 1957a: 140).*

Bilhassa Aybek, askerlerle birlikte yaşayarak onların sabır ve tahammülüne dair birçok şiir yazar. Cephede vatan için fedakârlık gösteren askerleri alkışlar, cephe gerisinde halkın gösterdiği gayreti yüceltir. Cephede bulunduğu sırada tuttuğu günlük hatıraları, *Front Boylab* adı ile ilk defa 1965 yılında neşredilir (Kettebekov vd., 1990: 210). Aybek bir ara yazarlar grubundan ayrılarak yalnız olarak cephenin en ileri kısımlarına gider, siperlerde savaşılan askerlerle yaşar. Düşmandan geri alınan Voronej'e gider, yalnız dolaşır. Yakılan köyleri, harabeye dönen şehirleri görür. İzsiz Kışlak ve *Erte Bilen Çık dım İnimden...* gibi şiirlerini yazar.

Hanımı Zarife Saidnâsırova, Aybek'in cephede ve cepheye gitmeden önce savaşla ilgili kalem faaliyetlerini bize şöyle anlatır: "*Aybek cepheye gitmeden önce Yar Ketdi Közim Bulagı Kaldı..., Seniñ Kuvançıñ, Ana Sözi, Sendedir Közlerim... ve daha birçok şiir yazmıştı. Ben onun bu şiirlerine savaşta yazdığı Âferin, Avtomat, Selâm Deb Kaldılar gibi onlarca yeni şiirini ilâve ederek Alavli Yıllar adlı bir toplam tertip ettim ve yayımlattım. Aybek, bu şiirler arasında ham şeyler var, diyerek pek memnun olmamıştı. Fakat bana göre onlar sadece tarihî devir belgeleri olmayıp, aynı zamanda Aybek'in*

cephedeki günlerini, fikirlerini, duygularını, hâsılı hayatını gösteren şiirlerdir. Sonra Yar Ketdi..., Sendedir Kızlarım... gibi şiirler, çok lirik ve güzel eserlerdir (Saidnâsırova, 1994: 181)."

1942 yılının Aralık ayından 1943 yılının Mart ayı sonuna kadar dört ay boyunca Batı Cephesinde Sovyet askerleriyle beraber olan ve eserleri için materyal toplayan Aybek, İkinci Dünya Savaşı yıllarında hiç aralıksız eserler vermeye devam etmiştir. Düşmanın vahşiliğini anlatmak, galibiyet, Sovyet askerlerinin cengâverlik ruhunu ifade etmek, halkı savaşa seferber etmek ve halkın galibiyete olan inancını yükseltmek için yüz kadar şiir yazmıştır. *Yavge Ölim, Vatannı Sev, Künler Kelerki, Ana Sözi, Kahramanlar, Yigitlerge, Zafer Bizniki, Vatan Hakıda, Seniñ Kuvançıñ, Ahdüpeyman Üzilmes, Avtomat, Cengçi Hatıdan, Cesur Yigitlerge, Hudaybergenov Cumaniyaz, Cengçi Eletim Aldıda, Hayrlaşuv, Kara Hat, Ayşe Hala, Songi Tamçige Kadar, Cengçi Eletim Aldıda* gibi şiirler, Aybek'in savaş temasını işlediği diğer eserleridir (Yaşın, vd., 1971: 176-177). Bu şiirlerde Sovyet ordusunun savaşçı ruhu, kahramanlığı, Sovyet insanının cephe gerisindeki fedakârlıkları ve vatanperverlik duyguları, gurur ve samimiyetle terennüm edilir. Bu şiirlerde anavatan konusu üzerinde çokça durur. Anavatan, Aybek için ilham kaynağıdır ve anavatanı her şeyden üstün sayar.

Aybek'in savaşan Özbek askerleri hakkında yazacağı *Kuyaş Karaymas* romanı için materyal toplamak üzere cepheye sevinerek gittiğini ifade eden hanımı Zarife Saidnâsırova, genel olarak savaşın başlamasıyla birlikte onun bütün sanat kabiliyetini ve şairlik maharetini halkı ve askerleri düşman ile fedakârca savaştırmaya, vatan müdafaasına ve kahramanlığa hasrettiğini, şiir ve makalelerden başka Şanlı Yol senaryosunu, *Mahmud Târâbiy* operasının librettosunu ve *Kuyaş Karaymas* romanını da yazdığını söylemektedir (Saidnâsırova, 1994: 183).

Savaşın başladığı aylarda Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, şair ve yazarları toplayarak, Özbek halkının cengâverliğini ve vatanperverliğini anlatan, halkın yabancı işgalcilere karşı kahramanca mücadelesini tasvir eden sahne eserlerini yazma vazifesini verir. Bunun üzerine Hamid Âlimcan *Mukanna*, Maksud Şeyhzâde *Celâlidin Mengüberdi*, Sâbir Abdullah *Alpamış*, Aybek ise *Mahmud Târâbiy* adlı sahne eserlerini yazmaya başlarlar. Aybek, *Mahmud Târâbiy* (1941) adını verdiği manzum piyesinde, 1238 yılında Buhara yakınlarındaki Târâb köyünden çıkan kalbur ustası Mahmud Târâbiy önderliğinde Buhara ve çevresindeki köy ve kasabalarda zorbalık edip ahaliyi yağmalayan, genç erkek ve kadınları esir eden Moğol istilâcılara karşı başlatılan halk isyanını anlatmaktadır (Yaşın vd., 1971: 191). Tarihçi Cüveyni'nin verdiği bilgiye göre, Mahmud adlı bir kalbur ustası Buhara'dan üç fersah uzaktaki Târâb köyünde yaşamaktadır. Bu köyde yaşayan ahali toplanarak Moğolların zulmüne karşı çareler ararlar. Mahmud Târâbiy, gayret ve cesaretiyle halkı etrafında toplar. Bunu haber alan Moğollar, isyancıların büyük bir güç hâline gelmesine fırsat vermeden hareketin önderini bertaraf etmek isterler. Ancak Mahmud Târâbi'nin etrafında toplanan isyancılar, Buhara önlerinde Moğolları bozguna uğratar. Daha sonra isyan Moğollar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış olmasına rağmen halk da sonsuz bir güce sahip olduğunu ve bu gücün her türlü zulmün üstesinden gelmeye muktedir olduğunu idrak etmiştir.

Savaşın ilk yıllarında yazılan bu tarihi dramalarda Mukanna, Celâlidin, Târâbiy karakterleri idealleştirilmiştir. Aybek, Maksud Şeyhzâde'nin *Celâlidin Mengüberdi* piyesi hakkında 2 Kasım 1945 tarihinde cereyan eden bir değerlendirme toplantısında bu durumu hâl tercümesinde şöyle izah eder:

“Celâlidin karakteri niçin idealleştirildi? Bunun bir sebebi var. Karakter, savaş yıllarında yaratılmıştır. O sırada

yazarların önünde, halkı vatanperverlik ruhuyla eğitici, halkı mücadeleye seferber edici eserler yazmak gibi önemli bir görev duruyordu. 1941 yılında, Cengiz Han ordularına karşı halkı harekete geçiren köylü hakkındaki Mahmud Târâbiy operasının librettosunu yazdığımda, tarihî kahraman hakikatte isyan sırasında ölmüş olsa da eserde sağ kalmaktadır, diye bana itiraz etmişlerdi. 1941 yılı sonlarında Hitler orduları Moskova kapılarına dayandığında, insanlarımızın kalbine yeni bir güç bağışlayacak, onları zafere inandıracak eserler gerekiyordu. Bunun için de kahramanın sağ kalması bir zaruretti.”

Aybek, bu eserdeki Moğol istilâcıları ile doğrudan doğruya Alman askerlerini kastetmektedir. İsyancıların düşman Moğollara olan nefretinde ise Sovyet insanının Almanlara olan öfkesini dile getirir. Düşmana karşı bu öfke ve gazap hissi, eserin esasını teşkil etmektedir. Opera 1944-1946 yıllarında 17 defa sahnelenmiştir (Kerimov, 1985: 137-139).

Aybek, bu yıllarda *Mahmud Târâbiy* adlı tarihî dramasından başka meşhur *Nevâyi* romanını da yazmış bitirmiş ve *Kuyaş Karaymas* adlı romanını da yazmaya başlamıştır. Ancak bir topçu bataryası üzerinden zafere olan kat'i inancını ve Sovyet güneşinin ebediliğini ifade eden bu son eserini savaştan sonra tamamlayabilmiş ve 1959 yılında neşretmiştir. Aybek, savaş sırasında edebî eserleri ve araştırmalarıyla büyük bir yazar ve edebiyatçı âlim olarak tanınmış meşhur birisidir. Bu durum, Aybek'in o sırada yeni kurulmuş bulunan Özbekistan Fenler Akademisi'nin aslî üyesi olarak seçilmesi için (1943) esas teşkil etmiştir. Yazar, uzun yıllar boyunca akademinin Sosyal Bilimler Bölümü (1943-1951) başkanı olarak çalışmıştır. Savaştan sonra Özbekistan Yazuvçılar Soyuzu'nun başkanlığına getirilmiş ve 1949 yılına kadar bu görevini de devam ettirmiştir. Bunlardan başka Şark Yıldızı (1945-1949), Özbek Tili ve *Edebiyatı* (1957-1968) dergilerinin başmuharriri olarak da faaliyet göstermiştir. Birkaç defa SSSR

ve Özbekistan Âlî Sovyetine milletvekili olarak seçilmiş, milletvekili ve yazarlar delegasyonu içinde İngiltere (1947) ve Pakistan (1949)'a gitmiştir.

Savaşı takip eden yıllarda, savaş sırasında cephe gerisinde sivil halkın çektiği sıkıntılar ve savaşın kazanılması için yapılan fedakârlıklar, edebî eserlerin en önemli konusu olarak değerlendirilir. Aybek, 1947 yılında aynı konuyu terennüm eden *Kızlar* destanını yazar. Destanda Nazmihan, Altınay, Dilber, Aycemâl ve Gülşen adlı beş kızın savaş yıllarında Özbek kadınlarının savaşın kazanılması için pamuk üretimini artırmak ve en fazla ürün elde etmek amacıyla verdikleri mücadele terennüm edilmektedir (Yaşın vd.: 1971: 192).

Aybek, 1948 yılında ilk Özbek Sovyet şairi Hamza Hekimzade Niyazi hakkında da bir destan yazmıştır. *Hamza* adını taşıyan bu destanda, Hamza'nın Şâhimerdan köyünde halk tarafından taşlanarak öldürülmesi hadisesi terennüm edilmiştir (Yaşın vd.: 1971: 193). *Hamza* destanında, inkılâpçı şair Hamza Hekimzâde Niyazi karakteriyle halkın sosyalist bir toplum kurma sahasındaki gayretlerini anlatır. Hamza, eserde yeni devrin ve yeni tip insanın özelliklerini temsil eden bir karakter olarak takdim edilir. Bu yeni tip insan, partiye bütün hayatını feda eden bir vatanperverdir, yeni ideolojinin ateşli bir propagandacıdır. Eserde, Hamza'nın eski örf ve âdetlere, dine ve din adamlarına karşı mücadelesi, aynı şekilde komünist geleceğe olan inancı ifade edilmektedir. Destanda, şairin hayatının son yıllarına ait bazı manzaralar aksettirilmektedir. Destan, Hamza'nın taşlanmak suretiyle feci şekilde ölümü ile sona erer (Şermuhammedov vd., 1987: 40).

Aybek, 1948 yılında Nevâyi'nin 500. yıldönümü münasebetiyle kutlamalar düzenler, onun gayret ve teşebbüsüyle Taşkent, Moskova ve Leningrad'da Rus ve Özbek dillerinde Nevâyi'nin eserleri ve Nevâyi hakkında yazılmış olan kitaplar neşredilir.

Savaştan sonra, viran olan köy ve şehirleri imar etmek, fabrikaları yeniden çalışır hâle getirmek için seferberlik başlatılır. Savaşta düşmanla cenk eden askerler, şimdi emek cephesinde savaşmaktadırlar. Aybek, bu manzara karşısında şunları yazmaktadır: “Böyle büyük işlerin çağdaşı ve şahidi olan bir yazarın bu konuda hiçbir şey söylememesi mümkün mü?.. Ben, bu duygularla *Altın Vâdiyden Şebedeler* romanımı yazdım.” Aybek, bu romanını altı ay içinde yazar, bitirir. Kolhoz hayatını anlatan büyük bir eser yazmayı, savaş yıllarında düşünmeye başlamıştır. Bunun için 40’lı yıllarda zaman zaman kolhozları ziyaret eder. Bu kolhoz gezilerinin eseri olmak üzere 1947 yılında, yukarıda sözü edilen *Kızlar* destanını yazar (Kerimov, 1985: 154-157).

Aybek’in savaştan sonra yazdığı ilk büyük mensur eseri, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 25. yılı için kaleme aldığı *Altın Vâdiyden Şebedeler* (1949) adlı romanı olmuştur. Romanın başkahramanı, savaştan sonra Fergana’daki köyüne, kolhozuna dönüp gelen Öktem Nâsırov’dur. Eserde, savaştan sonraki kolhoz ve köy hayatını tasvir eder. Romanda, hayattaki eksiklikleri mümkün olduğunca göstermeye çalıştığı için şiddetli tenkide uğrar, ideolojik olarak “fâş” edilir (Kettebekov vd., 1990: 211).

Altın Vâdiyden Şebedeler romanı, sosyalist köy temasını işleyen ilk romandır. Eser, evvelâ tema yönünden aktüel olması sebebiyle karakteristiktir. Romanda işlenen vakalar, zaman olarak savaştan sonraki ilk yıllarda cereyan eder. Romanın merkezinde, kahraman olarak asker Öktem’in cepheden köyüne dönmesi, kolhozdaki parti sekreteri olarak kolhoz ekonomisini ve pamuk ziraatini geliştirmek ve kolhozdakilerin maddî ve manevî hayatını iyileştirmek için gösterdiği gayretleri, yeni arazilerin ıslah edilmesi teşebbüsü, şehir-köy arasındaki ilişkiler, halkların dostluğu ve eski âdetlerle mücadele gibi meseleler bulunmaktadır.

Aybek, Özbekistan köylerini “altın vadi” olarak değerlendirmektedir. Bu altın vadide yaşayıp “ak altın”, yani pamuk üreten insan karakterini tasvir eder. Agronom Akaskin, mühendis Ashatov karakterleri de romanın maksadını ifade etmede aktif rol oynarlar. Bu Rus karakterler vasıtasıyla halkların dostluğu tebci edilir, Rus halkının âlicenap faziletleri, insan sevgisi, halkın menfaatini kendi menfaatinden daima üstün görmesi, genel bir davranış şekli olarak gösterilir. “*Rus ile Özbek, el ele verecek olsa, her müşkül kolay... Birleşirsek, dağları bir tekmede deviririz. Her şey birlikte, oğlum Astah! İşte bak, her taraftan demir kervanlar geliyor. İşte, ‘palvanlar’ (ekskavatörler) da şiddetli bir gürültü ile hortum salarak toprağı, taşı kemirmekte. Bu kıymetli makineleri Rus halkı verdi bize. Daha nice nice acayip hünerlerini gençlere öğretmekte.*” der Seksen Ata.

Nevâyi Romanı

Aybek’in, Nevâyi romanı, çok ciddi bir hazırlık devresinden sonra 1942 yılında kaleme alınmıştır. Zarife Hanım, Aybek’in 1930’lu yıllardan başlayarak Nevâyi hakkında materyaller toplamaya başladığını haber vermektedir (Saidnâsırova, 1994: 206). Kendisi, kısa hâl tercümesinde bu hazırlık devresinden, “*Şair Nevâyi hakkındaki materyalleri 1928 yılında itibaren toplamaya başladım. Şairin ölümsüz eserlerini ve onun yaşadığı devri inceleyerek hayatı ve edebî kişiliği hakkında birkaç tarihî ve edebî eser yazdım. 1935 ve 1936 yıllarında “Nevâiyiñ Tercime-i Hâli ve İcâdı” adlı bir eser yazdım.*” diye bahsetmektedir¹¹. 1937 yılı Mayıs ayında Moskova’da düzenlenen “Özbek Edebiyatı ve Sanatı Günleri”ne iştirak eder. Sanat faaliyetlerini aralıksız devam

¹¹ Hâl Tercümesi, Aybek’in sağlığında “Halk ve Partiya Terbiyeside” adı ile önce 1959 yılında Rusça olarak *Voprosi Literaturi* dergisinin 4. sayısında, sonra 1960’ta Taşkent’te Şark Yulduzu dergisinin 2. sayısında Özbek dilinde ve nihayet *Mükemmel Eserler Toplamı-14 (Edebiy-Tenkidiy Makaleler, Taşkent-1979, Özbekistan SSSR Fen Neşriyatı, s. 9-18)* adlı eserde “Kıskaçça Tercime-i Hâlim” adıyla yayımlanmıştır.

ettiren Aybek, burada toplantı ve kutlamalara katılmanın yanında “Nevâyi” adlı destanını yazar. Prof. Dr. Naim Kerimov da Özbek Edebiyatı adlı eserde Aybek hakkında bilgi verirken, onun *Nevâyi* romanını yazmasının bir tesadüf olmadığını belirtir ve: “*Bütün ömrünce klâsik edebiyat ve onun zirve ismi olan Nevâyi’nin şairliğini araştıran Aybek, bu romanı yazmadan önce, şairin hayatı ve şairliği hakkında ilmî makaleler yazdı. 1937 yılında ise bu romanın poetik eskizi olan ‘Nevâyi’ destanını yazdı* (Kerimov, 1995b: 180).” bilgisini verir. Kerimov’un sözünü ettiği *Nevâyi* destanı, romanın yazılmasından beş yıl önce kaleme alınmış hülâsası hükmündedir veya roman, destanın genişletilerek nesre çevrilmiş hâlidir. Aybek destanda büyük şairi, yaşadığı devri ve Herat’ı şu mısralarda tahayyül eder:

*“Nurâniy yüz, nurâniy sakal,
Közleride muhabbet, melâl.
Dehâ parlar peşânesiden,
Göya kuyaş bulut içiden
Büyük köñil ve büyük fikr
Mevcud kebi, çizgilerde sır,
Körkem, mağrur, az eğik başı,
Kuyuk ciddi kipiği kaşı.
Nigâhınıñ ma’nâsı nâdir:
Şunday bakar feylesuf şair.*

...

*Dânişmend çal, uluğ ruhge has
Bir tebessüm-tavsifge sığmas.
Tevâzii samimiy, ılık,
Hareketi nâzik ve sılık.
Nefis bütün siymâsı, sesi.
Nefis ışkı, gamı, neş’esi...*

...

*Bu-ziynetli 'ak süyek' Hirat,
Mey, musika kaynagen hayat;
Kiyim zerrin, idişler zerrin,
Musiki raks kuvar gam gerdin.
Ayşi-işret ve keyfi safâ
Girdâbige batgen bir dünyâ.*

...

*Ulus yaşar kışu yaz muhtâc.
Küçi, kanı hazinege bac...
Bu Hiratniñ sırnı bilgen
Şâir kalbi yanar içiden.
Aç ve harâb meşhur Hurasan,
Unda kattık zulm hükmrân.*

...

*Yetim-yesir tola Hurasan,
Evcge çıkkan zulmden figân;
Şehzâdeler bir-birige yav,
Bir-biriden artık, el talav,
Sultan batgen işretge müdâm,
Buzukılar başıda imâm,
Bu meclisge begâne şâir
Tuyguların kılalması zâhir.*

...

*Mol-mol tökdi san'at mevesin,
Böhtançiniñ kesdi nefesin,
Yaraşardı unge iftihâr,
Şe'r ehlige boldı bayrakdâr... (Aybek, 1957a: 273-281)"*

Zarife hanım, yine romana hazırlık devresi ve Nevâyi hakkındaki inceleme eseriyle ilgili şu bilgileri de vermektedir: "Aybek, bütün ömrü boyunca elinde elek ile Nevâyi âleminden mercanlar derledi. Akademinin kuruluşundan epey önce Fenler Komitesinde çalışırken Nevâyi'nin tercüme-i hâli ve sanatına dair "Nevâyi Hakıda" adlı bir eser yazmıştı. Bu Aybek'in 30'lu yıllardan itibaren "Ravzatü's-Safâ" gibi

muteber tarihî kaynakları, Nevâyi hakkındaki birçok belgeleri, aynı şekilde Nevâyi'nin eserlerini mükemmel şekilde tanımak ve öğrenmek maksadıyla yazılmış bir inceleme idi. 1937 yılının facialı günlerinde Aybek'in bu el yazması kayboldu. Fenler Komitesinde işten çıkarıldığında, Aybek'in kendisi de bu incelemeyi talep edip almamıştı (Saidnâsırova, 1994: 237)."

Aybek kendisi Timurîler devri kültür tarihi, bilhassa Nevâyi'nin şairliği hakkındaki ilmî çalışmaları ve 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında yaşamış olan Mukîmî ve Hamza gibi edebî şahsiyetler hakkında yazdığı eserleri değerlendirilerek 1944 yılında Özbekistan İlimler Akademisine aslî üye olarak seçildiğini söylemektedir (Aybek, 1960: 3-8).

Aybek, Nevâyi romanını yazmadan önceki hazırlık safhasından bahsederken, *"Kendi halkımın kaderi üzerinde düşünmek, zihnimde yeni temalar doğurdu."* diyor ve şöyle devam ediyor: *"Çocukluğumdan beri eserlerini severek okuduğum Özbek halkının büyük klasik şairi Alişîr Nevâyi hakkında bir eser yazmayı çoktan beri arzu ediyordum. Onun büyük insanperver karakteri, orta çağın karanlığını aydınlatmak isteyen parlak bir meş'ale gibi benim hayalimi esir aldı. Ben evvelâ 'Nevâyi' destanını yazdım. Nihayet 'Nevâyi' romanını yazmaya karar verdim. Romanı savaş sırasında, kış mevsiminde soğuk bir odada yazdım. Bu romanı 1942 yılında tamamladım (Aybek, 1979: 9-18)."*

Aybek, başka bir yerde de eserini yazmadan önce nasıl hazırlandığını, Nevâyi'yi nasıl tahayyül ettiğini ve nasıl yazdığını şöyle anlatmaktadır:

"Tahminen 1936-1937 yıllarında küçük bir poema olan Nevâyi'yi yazdım. Fakat bu meşk, Nevâyi karakterini yaratmak için çizilen sadece bir eskiz idi. Sonra 1942 yılında asıl esere geçerek Nevâyi romanını yazdım. Bunun için elbette Nevâyi'nin bütün eserlerini, Nevâyi'nin yaşadığı devrin tarihini, o devrin sosyal görünüşünü, o devir faaliyetinin karakterini, örf ve

âdetlerini tanımak icap etti. Birçok tarihî belge ve materyal topladım. Onları tahlil edip, muhtevasına vâkıf olabilmek için derinden hissetmeye ve düşünmeye başladım. Bu işe okadargark olmuşum ki, romanın çalışma planı kâğıt üstünde yoktu, fakat plan benim gönlümde, ezberimde idi, bütün varlığımı sarmış, beni kendine bağlamıştı. Her zaman Nevâyi'yi düşünüyordum. Onun derin mânalı, akıllı gözleri, hoş tavırları, müşfik ve âlicenap görünüşü, asil, temiz, yüce kalbini hissediyordum, âdeti gözümün önünde görüyordum. Onun derin, nazik, felsefî fikirlerini tam olarak anlamaya çalışıyordum. Roman kahramanları hakkında, onların karakterlerini ve birbirleriyle olan münasebetlerini açık bir şekilde aksettirmek hususu üstünde hayal kurup, tiplerini tıraşlıyordum. Nihayet gönülde muhafaza edilen bu materyalleri yazmaya başladım. Bu sebeple eser yaratmak gibi müşkül, ağır bir iş dünyada yoktur, diyorum... Derinden hissetmek, kalbin güçlü heyecanı, keskin fikir, idrak, harikulâde ilham, bilmiyorum daha daha birçok hasletler gerek (Aybek, 1995b: 71-72).”

Özbek edebiyatı için en önde gelen tenkitçilerden biri kabûl edilen Prof. Dr. Âzad Şerefiddinov da Aybek'in Nevâyi romanını yazmadan önceki hazırlık safhasından bahsederken onun *Bâbürnâme*, Timurular devri tarihçisi Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând(ö. 903/1498)'in Alişir Nevâyi'ye ithaf ettiği *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* adlı yedi ciltlik tarih eseri, Zeynüddin Mahmûd-i Vâsîfî'nin (ö. 959/1552 [?]) özellikle yaşadığı yıllardaki Horasan ve Orta Asya'nın kültür hayatını yansıtan hâtırat mahiyetindeki Farsça eseri olan *Bedâyiü'l-Vakâyi*' gibi yazma kaynakları, Rus Türkolog ve şarkiyatçıları Barthold, Samoyloviç ve Berthels gibi ilim adamlarının eserlerini, Nevâyi'nin kendisi ve çağdaşlarının edebî ve ilmî eserlerini incelediğini belirtiyor ve onun bu eserlerden hareketle 15. yüzyılın ikinci yarısındaki Mâverâünnehr'in siyasî, sosyal ve kültürel hayatını, Nevâyi'nin şahsiyeti ve sanatkarlığını bütün yüceliği ile ilk defa ortaya koyduğunu söylemektedir (Şerefiddinov, 1976: 65).

Aybek, Nevâyi'nin yaşadığı dönemi araştırırken 15. yüzyılın Türkistan tarihinde altın devir olduğunu fark eder ve Emir Timur'un kurduğu Timurîler saltanatının 14-15. yüzyıllardaki tekâmülünün ve dünya medeniyetine Nevâyi gibi ulu bir şahsiyeti kazandırmasının, bunun sebebini teşkil ettiğini görür. Bu hummalı hazırlık safhasından sonra nihayet Aybek kendisine büyük şöhret kazandıran tarihî-biyografik *Nevâyi* romanını yazar. Romanda, Türkistan Türklerinin 15. yüzyılda, şair Nevâyi'nin yaşadığı devirde eriştiği medeniyeti, Nevâyi'nin dünya görüşü ve insan sevgisi, mücadelesi, imar faaliyetleri, istikbâl vaat eden gençleri himaye etmesi, Türk diline olan aşk derecesindeki sevgisi, tedbirli ve ileri görüşlü devlet adamlığı, ahlâk güzelliği ve dehası, aynı yüzyılda halkın vatanperverliği, idareci sınıfın zulmünden ve entrikalardan duyulan memnuniyetsizlik anlatılmaktadır. Bunlarla birlikte 15. yüzyılda saray ve saray çevresinde vezir ve beylerin hayatı, halkın hayatı, şiir meclisleri, mektep ve medreseler ve Timuroğulları arasındaki kanlı taht kavgaları dile getirilmektedir. Kendisi aynı zamanda büyük bir şair olan Aybek, *Nevâyi* romanını şiir diliyle yazmıştır. Eserdeki bilhassa mekân tasvirleri, harikulâde bir güzelliğe sahiptir. Bu tasvirlerde, şair Nevâyi'nin Türk dilinin iftihar ettiği ifade kudret ve zenginliği, bariz bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple eser, Türkistan Türkçesinin ve tabii genel olarak Türk dilinin zaferi sayılan bir eserdir. Romanda Türkçe sevgisinin dile getirildiği bölümler, bugünkü Özbek Türkçesinin hor görüldüğü 1940'lı yıllarda Türkistan Türkleri için muhakkak bir teselli kaynağı olmuştur.

Aybek, *Nevâyi* romanını tarih gerçeğine uygun olarak kaleme aldığını söylemektedir. Bu hususu, romanı nasıl yazdığını anlatırken şöyle izah etmektedir:

“Bazı bölümlerdeki hadiseler tarihî ve gerçektir. Bazı bölümlerdeki hadiseler ise o devrin karakterine uygun olarak tasavvur edilmiş, hayalimin neticesi ve meyvesi

olan hadiselerdir. Söylemek gerekirse, bu romanda benim göstermeye çalıştığım devir, yani Nevâyi devri, zor ve karışık bir devirdir. Roman üstünde çalışırken müşkül ve karmaşık hadiselerle çok tesadüf ettim. Romanda tarihî hadiseleri doğru olarak verdim, fakat bazen hayale de imkân verdim. Bu, istek, arzu ve duygularımın eseridir, ilham bahşeden şeylerdir elbette. Meselâ Nevâyi ve Câmî'yi ele alalım. Romanda Nevâyi ve Câmî'yi tarihî gerçekliğe uygun olarak verdim. Nevâyi ve Câmî'nin görüşmeleri ve sohbetleri, hakiki gerçek hadiselerdir. Fakat bu hadiseler tarihî materyallerde biraz müphem görülmektedir. Ne çare ki, tarih çalışmaları ve hayat böyle karmaşıktır. Câmî'nin evi, hücresi, onun kitap üstündeki derin mütalâası, onun muamelesi, konuşması, tavırları, âdeti, hayali ve dünya görüşlerini tasvir etmekte biraz fanteziye yer verilmiş olup, kısmen hayalimin meyvesidir (Aybek, 1995b: 71-72).”

Yazar Aybek, aynı yazısında romanı yazarken dil konusunda nasıl bir yol takip ettiğini de şöyle açıklamaktadır:

“Dil meselesi, ayrı müstakil bir meseledir. Nevâyi'nin yaşadığı devirlerde Özbek dili kendine has renkli, güçlü ve tesirli bir dildi. Muhâkemetü'l-Lugateyn'de Nevâyi Türk dili hakkında çok güzel sözler söylüyor, Fars dili hakkında genel olarak biraz şikâyette bulunuyor. Ben Nevâyi dilinin kudretini, güzelliğini ve görkemini tam olarak göstermeye gayret ettim. Onun dilindeki bazı keskin, mâhir, heybetli ifadeleri, Nevâyi'ye has terim ve şekilleri kullandım. Nevâyi'nin parlak şiirlerinden, sosyal motiflerinden birazını romana dâhil ettim. Hanlar, padişahlar, vezirler ve beylerin debdebeli ifadelerini, din adamlarının Farsça ve Arapçanın sözlerine gark olan ve bunlarla süslenmiş olan usûllerini gösterdim. Halkın mânalı, zengin, orijinal, canlı ve kendine has açık dilini gösterdim. Bunun için, elbette o devir edebiyatını, hayatını, halkın dilini derin ve tafsilâtlı şekilde öğrenmeye çalıştım.”

Büyük şair Alişîr Nevâyi'nin dil karşısındaki tavrı, Türkçe aşkı herkesin malûmudur. Aybek, Muhâkemetü'l-Lugateyn sahibi şairin dil karşısındaki bu tavrını romanın birçok yerinde çeşitli vesilelerle ve bariz bir şekilde zikreder. Millî kimliklerin Sovyet yönetimi tarafından reddedildiği yıllarda millî şuuru uyandıran ana dil hakkında iftihar duygusuyla böyle şeyler söylemek ve yazmak, asla kabûl edilebilir bir şey değildir. Bu yazı içinde bunun romandaki bütün örneklerini ayrı ayrı tespit etmek elbette mümkün değildir. Burada bir örnek olmak üzere bunlardan sadece birini zikretmek kâfi gelecektir. Nevâyi, Fars asıllı Tâcîk şair Binâî ile tartışırken ona itiraz ederek şunları söyler:

“Biz Fars dilinin kudret ve ehemmiyetini, o dildeki eserlerin güzelliğini ve mehâbetini hiçbir zaman inkâr etmedik. Tâ çocukluktan başlayarak Fars dilinde de kalem oynatmaktayız. Fakat kendi dilimizin yüceliği ve güzelliği de bizim için ulu bir hakikattir. Biz çocukluğumuzda bu hakikatin aşkını gönül tahtımıza yerleştirdik, ölünceye kadar da bu aşkı muhafaza edeceğiz! Şehirleri, köyleri, sahra ve dağları dolduran milletimiz, akraba ve oymaklarımız var, onun kendi zevki ve idraki var. Biz milletimizin zevkini, tabiatını nazarda tutup, onun kendi dilinde kalem oynatalım ki, onun gönlü fikir gülleri ile dolsun. Türkçe söz ile terennüm edelim ki, milletin yüreği coşsun, heyecanla çarpsın. Söz gülşeninde başka milletlerle beraber bizim milletimiz de nasibini alsın, istifade etsin. Fars şiirleri, milletimizin zevki için biraz yabancıdır. Şimdi atalarımızın, babalarımızın, analarımızın diline dikkatle bakacak olursak, bu dilin Fars dilinden gayet yüksek derecede olduğu bir hakikattir. Eski şuarası bu dili tetebbu etmemiştir. Dilimizde incelik ve naziklik çoktur. Fakat bugüne kadar hiç kimse onun bu hakikatine dikkat nazarıyla bakmamıştır. Maalesef yıldızlardan daha parlak gevherleri gizli kalmış, belki unutulma derecesine varmıştır. Milletimizin şair gençleri kolay yolu tercih ederek sadece Fars dili ile terennüm ettiler.

Dilimizde nazik mânaları ve ruhun bütün cilvelerini ifade edici sözler ve şekiller o kadar çoktur ki, Farsçada bunların birisi bile bulunmaz, Farsça yazarlar fesahat davası ile ne kadar konuşursa konuşsunlar, bizim dilimizin genişliği ve güzelliğinin zenginliği karşısında söz söylemekten âciz kalırlar (Aybek, 1995a: 136-137).”

Nevâyi romanı, şairin Semerkand’dan Herat’a gelmesiyle başlamakta ve ölümü ile sona ermektedir. Nevâyi’nin en semereli dönemini hikâye eden romandaki kahramanların çoğunu, Alişîr Nevâyi ile beraber Hüseyin Baykara, Abdurrahman Câmî, Hadiçebegüm, Mömin Mirza, Derveşali, Binâi, Mecdiddin gibi tarihî şahsiyetler teşkil etmektedir. Bunların yanında Sultanmurad, Dildâr, Arslankul, Zeyniddin, Toğanbek gibi konunun gerektirdiği bazı kahramanlar ise sanatkâr hayalinin yarattığı edebî unsurlardır. Aybek, bu karakterler vasıtasıyla o devirdeki bazı sosyal grupların hayatını anlatmaktadır.

Türkistan klâsik şiirinin muhteva ve estetik değer bakımından zirve noktası ve o şiirin dünya edebiyatı hazinesi için kazanç sayılabilecek değerde ölümsüz eserler yaratan devri, 15. yüzyıldır. Bu devir kültür ve edebiyatı, Timur ve Timurîler dönemine tesadüf etmektedir. Alişîr Nevâyi, işte bu dönemin kültür sahasında yetişen en görkemli meyvesidir.

Nevâyi romanı, 1942 yılında millî konularda eserler yazılmasına müsaade edildiği savaş ortamında kaleme alınmış, 1944 yılında Özbek dilinde, 1945 yılında ise Rus dilinde yayımlanmıştır. Eser, herkesin, sıradan okuyucuların, yazarların ve tenkitçilerin takdirini kazanmış, Aybek’e büyük bir şöhret kazandırmıştır. 1946 yılında esere en büyük Sovyet edebiyat ödülü olan I. Derece Stalin ödülü verilmiştir. Bundan sonra roman Sovyetlerdeki hemen hemen bütün dillere (Rus, Ukrayna, Belarus, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tâcık, Azerbaycan, Eston, Leton ve diğer dillere), aynı şekilde Sovyet dışındaki bazı yabancı dillere de tercüme edilmiştir (Şermuhamedov, vd., 1987: 37-38).

Âzâd Şerefiddinov, Aybek'i değerlendirirken, onun *Nevâyi* romanıyla "milleti uyandıran bir edip" olduğunu söylemektedir. Zira Aybek, bu romanıyla şairi ilk defa olmak üzere içinden yetiştigi milletin torunlarına etraflıca tanıtmıştır. Şerefiddinov'un değerlendirmesine göre, romanda, Emir Timur'un doğrudan torunları olan Özbeklerin dünya medeniyetine büyük katkıda buldukları, hümanizmin teşekkülünde fevkalâde bir rollerinin bulunduğu, yüksek kültür sahibi ve parlak entelektüel salâhiyet sahibi bir halk olduğu ifade edilmektedir. Hâlbuki romanın yazıldığı yıllarda *Nevâyi*'yi böyle takdim etmek fevkalâde bir önem arz etmektedir. Bu takdim, milletin uyanışında çok önemli bir rol oynamıştır. Aybek, sadece bir sanatkâr değil, aynı zamanda mütefekkir bir âlim olarak Özbeklerin tarihine yaklaşmaktadır. Bu tavır, millî tarihin tahkir edilip yok sayıldığı Sovyet döneminde Özbeklerin parlak bir tarihlerinin bulunduğunu göstermektedir. Elbette bunu o dönemin şartlarında açıkça ifade etmenin imkânı yoktur. Sovyet ideolojisinin âmir hükmüne göre Rus milliyetçiliği hariç her türlü milliyetçiliğin ayaklar altına alınıp yasaklandığı Stalin döneminde kendi milletini yüceltmek ve onun olumlu sıfatlarını methetmek, bütün dünyada olumlu bir hadise olarak görülmesine rağmen Sovyet ülkesinde bu milliyetçilik sayılıyor ve bu yola giren tefekkür sahibi herkes korkunç takiplerle karşı karşıya gelmektedir. Merhum Şerefiddinov, bu sebeple "*milleti uyandırmaya, milli şuuru geliştirmeye ve halkı kendi özünü tanımaya yönelten hareketler, çoğu zaman Ezop diliyle, yani sembolik şekillerde yapılıyordu* (Şerefiddinov, 2005: 5-6)." demektedir.

Aybek, Türkistan Türklerini parlak mazisi ve *Nevâyi* gibi bir âbide şahsiyetle buluşturduğu için *Nevâyi* romanı haklı olarak çok sevilmiş ve çok okunmuştur. Ünlü Özbek romancı merhum Pirimkul Kâdirov, bu eserden bahsederken, "*Nevâyi romanı, beş yüz yıl önce yaşamış olan büyük şair ve mütefekkir*

ile bizim neslimizi rûhen yakınlaştıran bir altın köprü vazifesi gördü (Kâdirov, 2005: 128).” değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Nevâyi romanı yayımlandıktan sonra çok meşhur olmuş, yazar Aybek 1946 yılında en büyük Sovyet edebiyat ödülü ile ödüllendirilmiştir. Ancak savaş sebebiyle millî karakteri hâiz eserlerin yazılmasına müsaade eden Sovyet yönetimi, savaş korkusu geçtikten sonra millî eserlere karşı yasakçı politikasına tekrar dönmüş ve yazılmış olan eserleri ve sahiplerini bu gözle değerlendirmeye başlamıştır. Nevâyi romanı ve yazar Aybek de bu tavır değişikliğinin kurbanı olmuştur. Sovyet edebiyat politikasının bu tutarsızlığı sebebiyle en büyük ödülle ödüllendirilen ve birçok yabancı dile tercüme edilen eserin yazarı, aradan biraz zaman geçtikten sonra Özbekistan Komünist Partisi meclisinde “çirkin ideolojik yanlışlıklar” a yol açtığı için şiddetle tenkit edilir. 16 Mayıs 1953 tarihli “Kızıl Özbekistan” gazetesinde çıkan yazılardan birinde, romanda “Nevâyi karakteri”ni idealleştirmekle, “Nevâyi ile Hüseyin Baykara arasında ortaya çıkan ciddi hayat görüşü”nü gözardı etmekle ve “Nevâyi’nin halkperverlik ve vatanperverlik faziletleri”ni abartmakla itham edilir ve bu durum “burjuva milliyetçilerinin bir vakitler Aybek üzerindeki tesirlerinin bugün de devam ettiğinin delili” olarak değerlendirilir (Narmatov, 2005: 16-17).

Aybek hakkında yazdığı yazılarla tanıdığımız Metyakub Koşcanov, bu durumu değerlendirirken şunları kaydetmektedir: “*Aybek, 50’li yılların başlarında totaliter ideologlar tarafından şiddetli tenkit altına alındı. Bütün çevrelerde, bütün basında ‘Aybek, geçmişi idealleştiren bir yazardır’, ‘Sovyet devrine karşı geçmişi özlüyor’ kabilinden şiddetli siyasî suçlarla itham edildi. Bu ithamlar, Sovyet devrinde yönetime karşı büyük bir suçlama sayılıyordu. Bu suçlama ile Aybek’i yazar olarak yok etmek ve ideoloji uğrunda kurban etmek hiç de zor değildi* (Koşcanov, 2005: 155-156).”

Millî şair merhum Erkin Vâhidov da aynı konuyu ele aldığı yazısında, Aybek’i itham eden yazıyı yazanın dışarıdan birisi olmadığını ve suçlamaların gülünç şeyler olduğunu söylerken şunları anlatmaktadır: *“Eğer herhangi bir millet evlâdına darbe vurmak gerekirse, bu işi, elbette o milleti temsil eden biri vasıtasıyla yaparlar, siyaset taşıını atan mancınık, o milletin içinden bulunurdu. Kaderin cilvesi, Aybek’e atılan taşta edebiyatçı Bâtır Feyziyev mancınık oldu. Özbekistan Komünist Partisi’nin gazetesi olan ‘Kızıl Özbekistan’da Aybek’i milliyetçilikle suçlayan yazı, bunun imzasıyla yayımlandı. Yazara isnat edilen suç, gülünç denecek kadar sığ ve mantıksız bir uydurmadan ibaretti. ‘Nevâyi’ romanında tasvir edilen bir kahramanın şarap içmesi, Kazakların kırmızı içmesine benzetilmiştir. Yazıda belirtildiğine göre, bu benzetme, Kazak halkını maskara durumuna düşürüyormuş. Buna göre, Aybek’in romanında milliyetçilik yapılmış ve halkların dostluğu prensibine aykırı bir ruh sergileniyormuş. 1948 yılında yazarı milliyetçilikle suçlamak, onu ölüme mahkûm etmek kadar dehşet vericiydi. Süleyman Çolpan, Abdullah Kâdiri, Osman Nâsır gibi onlarca sanatkârın böyle tenkitlerden sonra yok edildiklerini kendi gözleriyle gören Aybek, adaletsizlik ızdırabından dolayı felç oldu ve ömrünün sonuna kadar da düzelmedi. Bu darbeden sonra yazılan bütün eserler, yarım canla güçlü bir sebat ve iradenin eseri olarak dünyaya gelmiştir. Aybek’i felç eden, aslında hunhar rejimdi. Fakat rejim gözle görülüp, elle tutulan bir kudret olmadığı için halkın gazap ve lâneti, o rejimin hükmünü icra eden eldeki tek şahıs Bâtır Feyziyev’in başına yağdı (Vâhidov, 2005: 163-164).”*

Ejderhanın Ağzından Alınan Eserler

Aybek, 1949 yılı sonunda Pakistan Yazarlar Birliğinin daveti üzerine bir grup Sovyet yazarıyla beraber Pakistan İlerici Yazarlar Birliğinin kongresine katılır. Pakistan

seyahati sırasında *Pakistan Paytahtı, Karaçide, Pakistanlık Ayal, Muhacirler Lageri* gibi şiirlerini yazar. Seyahat sırasında tuttuğu iki günlük defteri seyahat izlenimleri ile doludur. Seyahatten sonra *Kızıl Özbekistan* gazetesinde *Pakistan Teessüratları* başlığı altında hatıralarını neşreder. *Pakistan Teessüratları* yazısında bu seyahatinden şöyle söz eder: “*Tarihî âbidelerini ziyaret edip büyük mescide geldik. Büyük meydanın iki yanında iki büyük bina: Biri mescid, diğeri hapishane. Kapıları karşı karşıya. İngilizler, halkı bu mescidde din ile zincirlediler. Âzatlık hayali kuranları ise bu hapishaneye kapattılar* (Kerimov, 1985: 161).”

Pakistan seyahatinden döndükten sonra Pakistan’a dair 1951 yılında *Zafer ve Zehra* ile *Hakgoylar* destanlarını ve 20. Kurultaydan sonra da 1957 yılında *Nur Kıdırıb* kıssasını yazar. *Zafer ve Zehra* destanında, Pakistan’daki köylü ve işçi ailelerinin sefaleti, onları bu hâle düşüren Batılı emperyalistlerin, mahallî burjuvaların ve büyük arazi sahiplerinin vahşeti anlatılmaktadır (Yaşın vd., 1971: 194).

Batılı emperyalist devletlerin iktisadî ve siyasî tesirinden kurtulamayan Pakistan’da hürriyet mücadelesinin bazı parçaları, tamamlanmamış *Hakgoylar* destanında ifade edilmiştir (Yaşın vd., 1971: 196) . “*Hakgoylar*” destanında, Pakistan halkının medeniyetin gerisinde kalıp ağır hayat geçirmekte olduğu anlatılır. Pakistanlı yöneticilerin gerici siyaseti tenkit edilir, genç aydınların âzatlık ve demokrasi yolundaki ilerici hareketleri alkışlanır. Eserin kahramanı Sakna adlı bir kız vasıtasıyla Pakistanlı gençlerin inkılâp mücadelelerini tasvir eder. Halkçı, vatanperver, hür düşünceli bir kız olan Sakna, adalet ve hakkaniyet uğrunda, kendi halkının baht ve saadeti yolunda canını feda etmeye hazır birisi olarak tasvir edilir (Şermuhammedov vd., 1987: 42).

Nur Kıdırıb kıssası da Pakistan seyahati hatıralarından hareketle yazılmıştır. Eser 1957 yılında yayımlanmıştır. Kıssada, Pakistan emekçilerinin ağır hayatı, ilerici

aydınların nurlu hayat arayışları, hürriyet, barış ve sosyal eşitlik uğrunda mücadeleleri, halk ve vatan menfaati için fedakârlık göstermeleri anlatılır. Kıssada, Pakistan'ın sosyal hayatındaki haksızlıklar, adaletsizlikler, sosyal sınıflar arasındaki eşitsizlikler ve zulümler, birinci planda yer alır (Şermuhammedov vd., 1987: 54-55).

Nur Kıdırırb kıssasından sonra yazılan büyük eserlerinden biri de *Kuyaş Karaymas* romanıdır. 1958 yılında yayımlanmış olmasına rağmen eser 1943'te yazılmaya başlanmış, ancak 1957'de tamamlanmıştır. Yazar 1942 Aralık ayından 1943 Mart ayına kadar Batı cephesinde Mokova, Voronej, Belgorod, Kursk şehirlerinde bulunmuş, Özbek askerleriyle görüşmüştür. Bunun sonucu olarak Şanlı Yol film senaryosunu yazmıştır. *Kuyaş Karaymas* romanına hazırlık da bu sırada başlamıştır (Kettebekov vd., 1990:212).

Hanımı Zarife Saidnâsırova, romanın yazılışıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Aybek, 7 Nisan 1943 tarihinde savaş hakkındaki Kuyaş Karaymas romanını yazmaya başladı. Gazetelerden materyaller topladı. Üç aydan fazla cephelerde, siperlerde gezip savaşan Özbek, Kazak, Rus, Ukraynalı askerlerle sohbet edip, onların kahramanlıklarını müşahade etti. Savaştan sonra, savaş alanlarını tekrar beraber gidip gördük. Sağlığında romanın 302 sayfasını kendi eliyle yazdı. Fakat çeşitli sebeplerle eserini tamamlayamadı. Yavaş yavaş iyileşmeye başlayınca, romanın kalan kısmını bana anlattı, ben yazdım. Roman 1957 yılında tamamlandı, 1959'da yayımlandı. Hemen Rusçaya tercüme edildi* (Saidnâsırova: 1994: 226).”

Kuyaş Karaymas, Özbek Sovyet edebiyatında savaşla ilgili vatanperverlik konusunda yazılmış ilk önemli ve büyük hacimli eserlerden biridir. Savaş sırasında cephede kahramanlık gösteren Sovyet askerlerinin tasviri, romanın esasını teşkil etmektedir. Romanda, zaferi temin eden kudretli teknik, vatana sadakat ve askerlerdeki emsâli görülmemiş cesaretle birlikte, bu müşkül vaziyette bile kendini gösteren

Sovyet halkının sarsılmaz dostluğu anlatılmaktadır. Aybek, bu dostluğu, enternasyonal kardeşlik ve manevî birlik şeklinde aksettirmektedir (Kettebekov vd., 1990: 213). Yazarın, savaşın sonunda zafere olan kat'i inancı ve Sovyet güneşinin ebedî olduğu düşüncesi, *Kuyaş Karaymas* romanının mihverini teşkil etmektedir (Yaşın, vd., 1971: 231).

Yukarıda sözü edilen *Altın Vâdiyden* Şebedeler romanında 1940'lı yılların ikinci yarısındaki hayat anlatılırken, 1959 yılında tamamlanıp neşredilen *Kuyaş Karaymas*'da 1940'lı yılların başlarında cereyan eden olaylar tasvir edilir. *Altın Vâdiyden* Şebedeler romanında savaş sonrası hayat tasvir edilirken *Kuyaş Karaymas*'da savaş konusu işlenir. *Kuyaş Karaymas* romanının muhtevası, eserin adında hülâsa edilmiştir. Romanda, güneşin ebediyyen kararmayacağı, sönmeyeceği gibi adalet ve hakikat için savaşan Sovyet askerinin de mağlûp edilemeyeceği ve Sovyet güneşinin de aynı şekilde sönmeyeceği anlatılmak istenir. Roman, esas olarak bir bataryada cereyan eden olaylar çerçevesinde anlatılır. Eserin kahramanı olan Bektemir, bir Özbek askeridir. Önce cephe şartlarına alışamayan Bektemir, olaylar geliştikçe askerliği öğrenir. Başka bir Özbek askeri olan Ali'nin, "*Peki, biz Özbekler, bu bataklıklarda kanımızı dökelim; bunun bize ne faydası var?*" sorusuna Bektemir şiddetle itiraz ederek Almanların işgal ettiği toprakları çekirge gibi kuruttuklarını ve bütün dünyaya hâkim olmak istediklerini, buna mukabil Ruslarla birlikte kardeş gibi yaşadıklarını söyler. Romanda zikredilen Dubov, Nikolin, Krasnov, Kuraçkin, Marusya, Nadya gibi Rus askerleri temiz kalpli, samimi, sadık dost, vatanperver insanlar olarak tasvir edilir. Yazar, bu olumlu karakterler vasıtasıyla Rusya'yı ve Rus halkını tebci eder (Şermuhammedov, vd. 1987: 44-51).

İkinci Dünya Savaşı başlarında Almanların ilerleyişinin durdurulamaması, Sovyet yönetiminde büyük bir korku ve paniğe yol açar. Bunun üzerine 1920'li, 1930'lu yıllarda

tamamen yasaklanan millî karakterdeki edebiyat anlayışı üzerindeki baskı kısmen hafiflemiş, Rus olmayan halkları da Ruslarla birlikte ve şevkle savaşa yönlendirebilmek için millî heyecanları terennüm eden eserlerin yazılmasına ve yayımlanmasına izin verilmiş ve hattâ teşvik edilmiştir. Şair ve yazarlar, savaşın devam ettiği yıllarda kendi millî kahramanlarının hikâyesini anlattıkları eserlerini kaleme almışlardır. Maksud Şeyhzâde, *Celâlidin Mengüberdi* piyesini, Aybek *Mahmud Târâbiy* piyesini ve *Nevâyi* romanını ve daha başka şair ve yazarlar millî eserlerini bu müsaade ile kaleme almışlardır. Yazılan piyesler hemen takdir edilip sahnelenmiş, Aybek'in *Nevâyi* romanına da en büyük Sovyet edebiyat ödülü verilmiştir. Ancak savaş Almanların feci mağlûbiyetiyle sonuçlanıp da Stalin ve diğer yöneticilerin üzerindeki korku ve panik dağılınca tekrar savaş öncesine dönmüş, millî eserlerin yazılması da yasaklanmıştır. Yazılıp yayımlanmış olan eserler dava konusu edilmiş, eser sahipleri de ideolojik olarak ihanetle suçlanmış, ağır hapis ve Sibirya'daki geri dönüşü olmayan çalışma kamplarına sürgün edilerek cezalandırılmışlardır.

1951 yılı başlarında, Özbekistan Yazarlar Birliği Parti Sekreteri, yazar Aybek aleyhinde bir dosya hazırlar. Aybek, *Nevâyi* romanında milliyetçi fikirleri ileri sürmek, Türkistan Türklerinin parlak bir medeniyetlerinin bulunduğunu göstermek suretiyle devamlı tahkir edilen millî gururu ihya etmek, ideal insan tipi olarak telkin edilen kozmopolit Sovyet adamı tipine karşılık fazilet sahibi bir insan olarak şair Ali Şîr Nevâyi'yi fazla methetmek ve halkların dostluğu prensibine muhalefet etmekle itham edilir.

Edebiyat tenkitçisi merhum Prof. Dr. Âzâd Şerefiddinov, Aybek'in *Nevâyi* romanı sebebiyle ithamlara maruz kalmasını şöyle anlatmaktadır: "1946 yılında 'Nevâyi' romanı en büyük edebiyat ödülünü kazandı. O dönemin teamüllerine göre, böyle eserler asla tenkit edilmezdi; çünkü her türlü

tenkit 'halklar dâhiysi'ne (Stalin)e zarar verebilirdi. Roman da önceleri 3-4 yıl boyunca her yerde methedilip göklere çıkarıldı. Sonra ise birdenbire bulutsuz gökyüzünde şimşek çakarcasına Bâtır Feyziyev adlı birinin gazetede bir makalesi yayımlandı. Makalede, romanda tasvir edilen Binâyi ve Nevâyi arasındaki münasebetleri didik didik edip, yazar Aybek'i Tâcik halkını itham etmekle suçluyordu. Onun düşüncesine göre Aybek, Tâcik ve Özbek halklarının tarihî dostluğunu tahrif edip bozmakta ve şiddetli milliyetçiliğe kapı açmaktadır. Makaleden sonra dedikodu ve iftira kazanı fokur fokur kaynamaya başladı. Aybek'in başına kara bulutlar yağıldı. Akademide, Yazuvçılar Uyuşması'nda ve diğer kurumlarda muhakeme üstüne muhakemeler yapıldı. Dünkü büyük ödül sahibi, büyük kabiliyet olarak geniş şöhret kazanan Aybek, bir anda çamurlara batırıldı, siyasî suçlu sayıldı. Bu ise hapishane veya sürgüne giden yol demektir. Kısacası, Aybek çok ağır bir hastalığa maruz kalıp yıkıldı ve bir daha ömrünün sonuna kadar kendine gelemedi. Dili tutulup kekeme hâline gelip, eli de kalem tutamaz hâle geldi. Bu müthiş hadisenin müsebbiplerini ve teşkilâtçıları hanımı Zarife, 'Aybegim Meniñ' kitabında tafsilâtlı olarak anlatmaktadır. Aradan yıllar geçti, bütün ithamların birer iftiradan ibaret olduğu anlaşıldı, hakikat ortaya çıktı. Fakat Aybek'in sağlığı düzelmedi. Burada Zarife Hanım'ın Aybek'e olan sadakatini ve vefasını hürmetle zikretmek gerekir. Zarife Hanım, hastasının vaziyetini mümkün olduğunca hafifletmeye çalıştı, onu 18 yıl himaye etti. Aybek'in son eserleri, Zarife Hanım'ın gayretiyle yayımlandı.

Günün birinde, bölümümüze rengi solmuş hâlde bir adam geldi. Biz onu doğru dürüst tanı mıyorduk. Koltuğunun altındaki kalın bir dosyayı alırken yaptıklarından pişmanlık duyan bir insan gibi alçak bir sesle kendini tanıttı: 'Ben Bâtır Feyziyev'im. Aybek hakkında bir tez yazmıştım, yayımlar mısınız?' dedi. Bu sözü işitince, kendisiyle doğru dürüst görüşmedik ve dosyasını iade edip, başka yere gitmesini

tavsiye ettik. Sonra bütün kurumları dolaştı, fakat kimse ona yüz vermedi. Fakat daha sonra bütün bunlara rağmen Nâsir Fâzılov onu Aybek'in evine götürdü. Hiç kimseden yüz bulamayan Bâtır Feyziyev'in Aybek'in kendisinden yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı. Aybek, onun çalışması hakkında olumlu kanaat bildiren bir takriz yazdı. Aybek'in takriz yazmasından sonra, çok geçmeden Bâtır Feyziyev tezini tamamladı. Aybek, elbette onun bu olayların tertipleycisi değil, bilâkis basit bir icracısı olduğunu biliyordu. Aybek'in hayatı, böyle zor bir zamanda geçmişti. Onun kervanı, şairin dediği gibi, it sürüsü içinden geçmişti (Şerefiddinov, 2005: 9-11).”

Merhum Âzâd Şerefiddinov'un da belirttiği gibi hakkındaki ithamlar sebebiyle çok ağır bir hastalığa yakalanır. Aslında Aybek, cezaya uğramak endişesinden dolayı yüksek tansiyon sebebiyle beyin kanaması geçirmiş ve felç olmuştur. Artık kalem tutan sağ elini kullanamaz ve aynı zamanda konuşamaz hâle gelir.

Aybek'i itham edici, karalayıcı faaliyetler, aslında 1950 yılı başlarından itibaren kendini göstermeye başlar. O sırada Yazarlar Birliği başkanlığından da ayrılmış olan Aybek'in hanımı Zarife Saidnâsırova, kitabında bu feci süreci şöyle anlatır:

“O sıralarda Taşkent'te Özbekistan Yazarlar Birliği etrafında Uygun'un başını çektiği bir grup, Aybek'i yere çalmak için çalışmaya başlamıştı. Çok geçmeden Uygun kendi maksadına erişip, birliğe başkan oldu ve Aybek'e karşı şiddetli bir mücadele başladı. Onun bu garazkâr niyetine karşı Milçakov, Şeverdin, Aydın, Mirmuhsin, Vâhid Zâhidov'lar onunla işbirliği yaptılar. Onların bu hareketi sonucu yazar ve şairlerden Maksud Şeyhzade, Şükrullah, Şühret ve Said Ahmed'ler hapsedilip, uzak yerlere sürgün edildiler. Ama Aybek'i devirmek biraz zor oldu. Her gün gazetelerde Aybek'e karşı makaleler çıkmaya başladı. Aybek'in içi kara

düşmanları, bütün güçleriyle Nevâyi romanına yapıştılar. Nevâyi karakteri, romanda haddinden fazla idealleştirilmiş imiş. Bu konuda Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısında Niyazov ve diğer konuşmacılar ağızlarından köpükler saçılarak konuştular. Aybek'i hapsedmek için onun bütün ilmî ve edebî faaliyetini didik didik edip incelediler. Fakat Nevâyi'de siyasî bir hata bulmaya onların güçleri yetmedi. Stalin mükâfatına lâyık görülen bu eseri A.Fadeyev başkanlığındaki SSSR Yazarlar Birliği mertçe himaye etti. Çok geçmeden Kızıl Özbekistan gazetesi başmakalelerinin birinde Nevâyi romanının yanlış telkin edildiğini resmî şekilde ilân etti. Muhâliflerin Nevâyi romanını karalamaya güçleri yetmeyince, onlar Altın Vâdiyden Şebedeler'e romanına yapıştılar.

O sıralarda Moskova'da, Stalin mükâfatı komitesinde Altın Vâdiyden Şebedeler romanı için Aybek'e yine devlet ödülü vermek istediler. Komite başkanı Özbekistan Yazarlar Birliğine telgraf gönderip, romanın acele olarak ödüle tavsiye edilmesini istediler. Bilmiyorum, Yazarlar Birliğine kaç defa telgraf geldiğini. Birlikten hemen cevap gelmeyince, onlar evimize de telgraf yollayıp, romandan on nüsha gönderilmesini istediler. Eser henüz Rus diline tercüme edilmediği için ben derhâl romanın Özbekçe neşrinden gerekli miktarda nüsha gönderdim. Bunun üzerine Uygun'un başını çektiği grubun feryadı ortalığı ayağa kaldırdı. 'Niçin? Aybek yine ödül mü alıyor?' diyerek öfkeleniler. Birlik, romanı tavsiye etmedi, Moskova'ya da cevap vermedi. Aksine roman ve yazarına karşı açıktan açığa garezli, acımasız ve yersiz bir tenkidi gönderdi. Aybek'in ekmeğini yiyip, onun yardımıyla ayağa kalkan adamlar Uygun'un etrafında toplanıp, Aybek gibi büyük bir insan ve ulu bir yazarı kemirmeye başladılar. Bunlardan biri olan Vâhid Zâhidov, Kızıl Özbekistan gazetesinin 1950 yılı 10, 15, 16, 17 Aralık sayılarında 'Özbek Sovyet Edebiyatıdaki Ba'zı Kemçilikler Hakıda' başlıklı bir makale yayımladı.

Makale, gerçi umumi bir başlığa sahip olsa da onda sadece Altın Vâdiyden Şebedeler'den söz edilmiş ve roman yerden yere vurulmuştu."

"(...) 1947 yılı olsa gerek. Vâhid Zâhidov, evimize sabah erken saatlerde sık sık geliyordu. Aybek bütün gece çalıştığı için onu erken saatte uyandırmak istemiyordum. Ben, Vâhid Zâhidov'un önüne çay koyuyordum, o bekleyip oturuyordu. Bu, onun doktora tezini hazırladığı dönemdi. O Aybek'le tezi hakkında konuşmak için geliyordu. Bir gün Aybek ona işinin artık sona erdiğini, 1.200 sayfalık tezini kısaltması gerektiğini tavsiye etti. Aybek o yıllarda kendi edebî faaliyeti ve sosyal işlerinden başka dil, edebiyat, tarih ve felsefe hakkında yazılan tezleri de üşenmeden okuyor, düzeltiyor ve tavsiyelerde bulunuyordu."

"(...) Fakat Aybek'i öfkeliendiren şey bu değil, bilâkis Uygun'un Aybek'i karalayan 22 sayfalık bir mektup yazmış olması ve bu mektuba Şeverdin, Milçakov, Mirmuhsin ve Aydın'ın da imza koymuş olmalarıydı. Bu mektupta Aybek milliyetçilikle itham ediliyordu. 1 Şubat 1950 günü Yazarlar Birliğinde yaşanan bir tartışmada Aybek yine milliyetçilikle suçlanmış, bu konuda Uygun ile tartışınca tansiyonu yüksek derecelere ulaşmıştı."

"(...) Takip eden günlerde Aybek'e edilen hakaretler devam etmişti. Bundan maksat, Aybek'i hapsedtirmek ve onun eriştiği hürmet ve itibarı kendilerine çevirmektir. Ve Aybek sonunda yüksek tansiyonu sebebiyle parmaklarını oynatamaz hâle geldi. 1951 yılı Nisan ayında yine yüksek tansiyonu sebebiyle konuşma kabiliyetini de kaybetti. Derdini el hareketleri ve göz işaretiyle anlatmaya başladı. Hastanede tedavi altına alındı. Uzun bir aradan sonra 'he', 'yok' kelimelerini yavaş yavaş söylemeye başladı. 'Küçük bir balaya söz öğretir gibi ben ona yeniden konuşma öğretmeye başladım.' Aybek'in hastalığı derin bir teessüre sebep oldu."

Düşmanlar ise bu durumdan pek memnun oldular ve ‘Aybek vefat etti’ haberini yaydılar. İnsanlar evimize Aybek’in ruhuna dua etmek için gelmeye başladılar. Aylar sonra yavaş yavaş ve çok zor da olsa konuşmaya başladı. Aybek o sırada 46 yaşındaydı.”

“(…) 1952 yılı Aybek’in hasta olduğu yıl. Ayakları yürüyor, fakat sağ elinin iki parmağı çalışmıyor. Artık sol eliyle yazmaya çalışmakta. Bu şekilde Hakgoylar destanını yazdı, Nur Kıdırıb ve Kuyaş Karaymas eserleri üstünde çalışmaya başladı. Sol elle yazmak kolay değildir. Onun için ben de ona yardım etmeye başladım. Ben enstitüden gelince Aybek söylüyor, ben yazıyordum. Onun konuşması ağır, fakat günden güne yavaş yavaş düzelmekteydi. Devamlı doktor kontrolü altında. Tansiyonu devamlı yüksek seyretmekte. Her türlü ilâç denenmekteydi. Birkaç yıl sonra Moskova’da bir hastaneye yatırıldı (Saidnâsırova, 1994: 206-220).”

Prof. Dr. Naim Kerimov, Aybek’in hastalığının ilk dönemi ile ilgili olarak bilgi verirken şunları söyler: *“16 Nisan 1951’de beyin kanaması sebebiyle felç olur. Yazma ve konuşma kabiliyetini kaybeder. Önce sağ elini kullanamaz hâle gelir, sonra dili tutulur, konuşamaz. Bu vaziyette yıllarca mücadele eder. Nihayet küçük bir çocuk gibi yavaş yavaş sol eli ile yazmayı öğrenir (Kerimov, 1985: 165).”*

Yine Kerimov, sağlığı bir daha düzelmemek üzere bozulan Aybek’in bu hastalık yıllarıyla ilgili olarak, uzun süre devam eden tedaviden sonra kendini biraz iyi hissetse de son günlerine kadar başkasının yardımı olmadan kendi başına yazmasının çok zor olduğunu bildirdikten sonra şöyle devam etmektedir: *“Hastalığı sırasında bütün eserlerini Zarife Hanım’a, bazen kızı Gülreng ile gelini Hülker’e söyleyerek yazdırdı. Onların işe veya okula gittiği zamanlarda Aybek’in yazmak imkânı yoktu; dolayısıyla onun sadece kısa süreli zaman dilimleri içinde çalışması mümkündü. Bu sebeple onun o yıllarda yazdığı eserlerinin kâğıt üzerine aktarılması çok zor olmuştur.*

Bazı eserlerinin Aybek'e yaraşır seviyede olmamasının sebebi de budur (Kerimov, 1995c: 78)."

Naim Kerimov, başka bir yazısında Aybek'in sağlığını kaybettikten sonraki edebî faaliyetini değerlendirirken şunları kaydetmektedir: *"1950'li ve 1960'lı yıllarda, siyasî hücum ve baskılar sebebiyle felç geçirip sağ elini kullanamaz hâlde olmasına ve ancak kekeleyerek konuşabilmesine rağmen edebî faaliyetine hiç aralıksız devam etmiş, 'hanımı muhtereme Zarife Apa'ya söylemek suretiyle daha birçok manzum ve mensur edebî ve ilmî eserlerini yazdırmıştır. Tarihî hikâyeci Mirkerim Âsım'ın ifadesiyle söylemek gerekirse, bu eserler, ejderhanın ağzından alınmış' olan eserlerdir (Kerimov, 2005: 19)."*

Aybek, sağlık yönünden bu vaziyette olmasına rağmen bu yıllarda edebî faaliyetini hiç ara vermeksizin devam ettirmiş, *Kuyaş Karaymas* ve *Uluğ Yol* romanlarını, *Nur Kıdırıb*, *Balalík* ve *Alişerniñ Balaligi* kıssalarını, *Zafer ve Zehra*, *Hakgoylar*, *Devrim Cerâhati*, *Güli ve Nevâyi* destanlarını ve birçok şiirini hanımının yardımı ile yazmıştır. Hanımı, onu yeniden konuşturmaya ve yazdırmaya çalışmıştır. Ancak çok yavaş ve heceleyerek konuşmasını sadece hanımı anlayabilmektedir (Kerimov, 1985: 165-175).

Aybek'in hastalık yıllarında hanımı, kızı ve gelinine yazdırdığı eserleri hakkında bilgi vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Sovyetler Birliği Komünist Partisinin 1956 yılındaki 20. kurultayından sonra *Balalík* ve *Uluğ Yol* adlı eserlerini yazdırır. Aybek'in *Balalík* kıssası, Özbek Sovyet edebiyatında otobiyografik karakterdeki hatıra türünün parlak bir örneği kabûl edilmektedir. Eserin kahramanı olan Musa (Aybek)'nin çocukluk ve ilk gençlik yıllarındaki hayatı, 1910-1918 yıllarında Türkistan halkının, sıradan insanların ve ailelerin hayatı, sosyal hayat ile beraber tasvir edilmektedir (Kettebekov vd., 1990: 213). Taşkent'in eski şehir bölgesindeki eğri büğrü, dar sokaklar, perişan mahalleler, aile kavgaları, eski

usûlde eğitim veren mektep manzaraları verilmektedir (Yaşın vd, 1971: 234). Aybek, bu yıllarda, kıssada sözünü ettiği koşuk ve aşuleleri, hikâye ve masalları, binbir gece masallarını, leper (düğün ve meclislerde kızların ve erkeklerin karşılıklı söyledikleri koşuk) ve ölenleri (düğünlerde söylenen koşuk), lâtife ve nükteleri, atasözü ve hikmetli sözleri büyük bir merakla dinler. Yine aynı yıllarda okuma-yazmayı öğrendikten sonra Hâfız, Nevâyi, Fuzûlî, Bîdil, Mukîmî gibi şairlerin şiirlerini okumak, onda derin tesir uyandırmıştır. Bilhassa Nevâyi'nin gazelleri, Aybek'in tasavvurunda ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Kendisi, "*Hakikaten Nevâyi bende pak bir sevgi hissi yarattı. Onun şiirlerini zevkle ve derin bir duygu ile okuyordum. Pak muhabbeti, derin mânayı, güzel duyguları ilk defa Nevâyi'den öğrendim* (Aybek, 1971: 186)." demektedir. Bu sebeple, eserden o devir hakkında, halkın sosyalist ihtilâl arefesindeki hayatı, mücadelesi, istekleri, örf ve âdetleri hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Eserin bu yönü, kıssanın eğitici tarafını teşkil etmektedir (Şermuhammedov vd., 1987: 56). Aybek, *Balalık* kıssası için 1963 yılında Hamza Devlet Ödülüne lâyık görülmüş, 1965 yılında da kendisine Özbekistan Halk Yazarı unvanı verilmiştir (Mirzayev, 2005: 205).

Güli ve Nevâyi destanı, Aybek'in bu dönemde yazdığı son büyük destanıdır. Destan, halk arasında anlatılan rivayetlerden ibarettir ve Alişir Nevâyi ile Güli'nin aşkları terennüm edilmektedir (Yaşın vd, 1971: 198). Naim Kerimov, Aybek'in Nevâyi romanını *yazarken*, iki hususu göz ardı ettiğini bildirmektedir. Bunların birincisi, Nevâyi'nin insan ve şair olarak yetişme dönemidir. Nevâyi, romana hazır bir kahraman ve meşhur bir şair olarak girer. İkincisi, büyük şairin *Ferhad ve Şirin*'i, *Leylâ ve Mecnun*'u yaratan sanatkarın sevgisidir. Aybek, romanını tarih belgelerine ve hatıralara göre yazdığı için Nevâyi'nin hayatının bu bilinmeyen ve karanlıkta kalan kısmına temas etmeyi uygun bulmamıştır. Zira tarihî belgelerde şairin hususi hayatı ve sevgisi hakkında

hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kerimov'un tespitine göre, Aybek, bu iki husus sebebiyle son günlerine kadar kendini borçlu hissetmiştir. Ömrünün sonu yaklaşırken bu iki konu hakkındaki bilgi ve düşüncelerini yazabilmek hususunda telâşa kapılmıştır. 1968 yılı Mart ayında, yani vefatından üç ay önce, Özbek halk rivayetlerine istinaden *Güli ve Nevâyi*'yi yazmıştır. Kerimov'un tahminine göre yine aynı dönemde Nevâyi'nin gençlik yıllarını anlatan bir kısma üzerinde de çalışmıştır. *Sovyet Özbekistanı* gazetesinin 6 Şubat 1966 tarihli nüshasında, Nevâyi'nin doğumunun 525. yılı münasebetiyle *Bala Alişer* kıssasının ilk bölümü yayımlanır. Gazete idaresinin bu parçaya ilâve ettiği yazıda, Aybek'in, "Nevâyi'nin çocukluk ve gençlik çağlarını aksettiren *Bala Alişer* adlı kıssasının tamamlanmak üzere" olduğu bildirilmiştir. Ancak yazarın vefatına kadar bu kıssaya ait başka bir bölüm yayımlanmamıştır. Kerimov, meselenin devamını şu bilgi ile tamamlamaktadır: "*Bala Alişer, ilk defa tam metin hâlinde Aybek'in vefatından sonra, 1974 yılında Gülistan dergisinde Alişer'in Yaşlılığı adı altında neşredildi. Kıssada, dört yaşındaki Alişer'in çocukluk yılları tasvir edilmiş ve onun, yazar hayattayken neşredilen parçası Bala Alişer diye isimlendirildiği için esere bu ismin verilmesini gerekli gördük* (Kerimov, 1995c: 77-78)."

Aybek'in son büyük mensur eseri, *Uluğ Yol* adlı romanıdır. Roman, 1916 isyan hareketini aksettiren *Kutluğ Kan* romanının devamı şeklinde olup, isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Özbek köylü ve işçilerinin Rus Bolşeviklerinin etrafında toplanmalarını, Şubat ihtilâli ile Ekim ihtilâli arasında geçen olayları, sosyalist ihtilâl için beraber mücadelelerini ve zafere ulaşmalarını anlatan bir eserdir (Yaşın vd, 1971: 238). Bu sebeple *Kutluğ Kan* ve *Uluğ Yol* romanları, birbirini tamamlayan eserlerdir. *Uluğ Yol* romanında anlatılan olaylar, 1916 yılı sonlarından, yani *Kutluğ Kan*'ın sona erdiği zaman diliminden başlayıp Ekim ihtilâlinin tasviri ile sona erer. Romanda, Özbek halkının Ekim ihtilâli arefesindeki hayatını,

Özbeklerin Bolşevik Partisi rehberliğinde sömürgecilere karşı mücadele ederek hürriyetine kavuştuğu, bahtiyar olduğu tasvir edilmektedir. *Uluğ Yol* romanının kahramanı Umarali, o yıllardaki Özbek aydınlarını temsil eder. Önceleri dar ufuklu dindar birisi olarak görülen Umarali'nin yeni hayat karşısında gözü açılır, fikirleri değişir, yavaş yavaş dinî inançlarından vazgeçer, Allah'ı inkâr eder ve halkın ihtilâl hareketine katılır, mücadele adamı olur (Şermuhammedov vd., 1987: 53-54).

Aybek, tercüme sahasında da faaliyet göstermiş ve önemli eserler vermiştir. A.S.Puşkin'in ölümünün yüzüncü yılı münasebetiyle onun "Rus hayatının ansiklopedisi" kabûl edilen meşhur eseri *Yevgeni Onegin* adlı manzum romanını, aynı şekilde M.Y. Lermontov'un Rus tiyatro edebiyatının güzel eserlerinden biri kabûl edilen *Maskarad* piyesini ve *Demon* destanını, Alman klasik yazarı W.Goethe'nin *Faust* adlı eserini ve Homeros'un *İlyada*'sını Özbek diline tercüme etmiştir (Yaşın vd, 1971: 203).

Aybek'in ömrünün son yıllarında, 1960'lı yıllarda Sovyet ülkesinde iç siyaset değişmeye başlar. Evvelce yasak olan Timur ve Babür gibi millî-tarihî şahsiyetlerin adlarını zikretmek mümkün hâle gelir. Hanımı Zarife Saidnâsirova, o yıllarda edebî eser vermek bakımından Aybek'in planlarından şöyle söz etmektedir: "*O zaman Aybek'in gönlünde uzun yıllar gizli kalıp yatan sanat planları ona rahat vermez oldu. Böylece Aybek o günlerde Babür ve Temür hakkında destanlar yazmaya başladı. Ancak ne Babür, ne Temür destanlarını tamamlayıp bitirmek Aybek'e nasip olmadı. Aybek'in destandan sonra Temür hakkında bir de roman yazmak arzusu da güçlü idi. Bunu hatırladıkça hâlâ içim sızlıyor* (Saidnâsirova, 1994: 238-239). *Özbek Edebiyatı Tarihi*'nde onun bu planları hakkında şu sözü söylediği nakledilmektedir: "*Şu sıralarda bir destan üstünde çalışıyorum. Destan, tarihî mevzuda. Emir Timur hakkında. Eserin adı da Temür. Gönlümde plan ve niyetlerim çok* (Yaşın vd, 1971: 243)."

Aynı düşüncelerle Aybek, 1968 yılı Nisan ayında, 1910-1920 yıllarını ihtiva eden bir roman yazmak düşüncesiyle Buhara'ya gider ve o yılları yaşamış olan Buharalılarla görüşür, emirin sarayında incelemelerde bulunur, eseri için malzeme toplar. Fakat bu eserine başlayamadan Temmuz ayı başında vefat eder (Kerimov, 1985: 188).

Hanımı Zarife Saidnâsırova, onun vefatıyla ilgili olarak şu cümleyi kaydetmektedir: “*Aybek, 1 Temmuz 1968 günü vefat etti. Kulağında hâlâ onun ölürken söylediği ‘Ölyapmen, Zarife, menden râzı bol!’ (Ölüyorum Zarife, benden razı ol, bana hakkını helâl et!)* sözleri yankılanmaktadır (Saidnâsırova, 1994: 245).”

Cenazesi aynı gün Fârâbî mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri, vefatından sonra 20 ciltlik bir külliyat hâlinde neşredilmiştir (Kerimov, 1985: 190). Nevâyi Öğretmen Lisesinden sınıf arkadaşı ve yakın dostu olan Subutay ise, Aybek'in vefatı münasebetiyle 1968 yılı Temmuz ayında şu mısraları yazmıştır:

*“Aydın keçe sâkin yatgen kabriñni
Ziyâret kılay deb körgeli keldim.
Hicrânli türbetiñ hâkige men hem
Hasret-le yüzimni sürgeli keldim.
Keçe ‘Tuygular’la ‘Köñil Neyleri’n
Derdü elem bilen çalgeli keldim.
Çemen güller bilen tolgen kabriñden
Köz yaşlarım bilen öpgeli keldim.
Hayâlîm perişân, közlerim giryân,
Kalbimde saklanur elemli hicrân,
Feryâdım, figânım bütün bir cehân,
Ey muhterem şâir, izledim, keldim (Narmatov, 2005: 168).”*

Aybek, nesir sahasında, bilhassa roman türündeki eserleriyle Özbek edebiyatını derinden etkilemiş bir sanatkârdır. Bilhassa Said Ahmed, Askad Muhtar, Rahmet Feyziy, Mirmuhsin, Hamid Gulam, Âdil Yakubov, Pirimkul

Kâdirov, Şühret, Sünnetullah Anarbayev, Öktem Osmanov, Sa'dullah Kerâmetov, Ötkir Hâşimov gibi Özbek yazarları, onun geleneğini devam ettirmişlerdir (Şermuhammedov vd., 1987: 59). Özbek Sovyet edebiyatının en tanınmış şair ve yazarlarından birisi olan Gafur Gulam, kendisine sorulan, “*Aybek’in sanatkârlığını bizim edebiyat tarihimizde kime benzetmek mümkündür?*” sorusuna, “*Aybek’i, Aybek’in kendisine, sadece Aybek’e benzetmek mümkündür.*” cevabını verir (Mirzayev, 2005: 197).

Aybek, velûd bir şair ve yazardır. Naim Kerimov’un bildirdiğine göre, Özbek edebiyatında bugüne kadar sadece iki büyük edibin eserleri 20 cilt hâlinde yayımlanmıştır. Bunların birincisi Alişîr Nevâyî, ikincisi ise Aybek’tir. Eserlerini türlerine göre sayacak olursak, Aybek şiir ve destanlar, hikâye, deneme, kıssa ve romanlar, tiyatro eseri, ilmî, tarihî, edebî makale ve tenkit yazıları, takrizler, Rusça sanat ve edebî tenkit yazıları ve gazete yazıları kaleme almıştır. Söz konusu 20 ciltlik külliyyatının muhtevası şöyledir:

1. Şiirler ve destanlar (1-4. ciltler),
2. Romanlar (5-9. ciltler),
3. Kıssalar (10-11. ciltler),
4. Hikâye, deneme ve gazete yazıları (12. cilt),
5. İlmî araştırmalar, edebî tenkit makaleleri ve takrizler (13-14. ciltler),
6. Tercüme eserler (15-17. ciltler),
7. Tamamlanmamış eserler, yeni bulunan konuşma metinleri (18. cilt),
8. Rusça yazılan eserler (19-20. ciltler), (Kerimov, 2005: 19).

Sonuç Yerine

Yukarıdaki yazıyı yazarken, dip notlarında da görüleceği üzere Özbek edebiyatı ve Aybek’le ilgili birçok eserden istifade edilmiştir. Prof. Dr. Naim Kerimov’un Aybek hakkında kaleme aldığı eserleri, birinci derecede yönlendirici olmuştur.

Yazının sonunda, “Sonuç” olarak yine Kerimov’un Aybek’in şahsı ve faaliyetleri hakkında kaleme alarak Nevâyi romanının sonuna ilâve ettiği “Aybekniñ Şah Eseri” adlı makalesinden bir bölümü koymayı uygun gördük.

Aybek’in Şaheseri’nden

İnsanlık tarihinde öyle parlak simalar var ki, onlar hakkında eser yazmak bahtı herkese nasip olmuyor.

Alişir Nevâyi’den sonra geçen beş asır içinde, büyük Özbek şairi hakkında Aybek gibi roman yazmak hakkını kazanmış başka bir yazar olmasa gerek. İhtimal, Allah Nevâyi’yi, bu büyük deha sahibini aradan beş yüz yıl geçtikten sonra, yeniden keşfedip, Özbek halkına ve bütün dünya kültürüne yaşayan bir insan gibi yeniden kazandırmak için Aybek’i yaratmıştır.

Aybek gibi kâmil insanlar hakkında “doğdu” sözünü kullanmak, onları insan ve sanatkâr olarak tam anlamamak demektir; zira böyle nurlu simaları Allah kendisinin hoş zamanlarında yaratıyor.

Nevâyi ve Aybek... Bu iki insanı beş asırlık zaman deryası birbirinden ayırmaktadır. Fakat Aybek ömür boyu devam eden sanat faaliyeti boyunca onunla yan yana durmak, onun saçtığı nurları kendinde toplayıp, sonra aksettirmek bahtına müşerref olmuştur. Aybek, bütün ömrü boyunca işte bu beş asırlık deryayı yüzerek geçmek suretiyle Nevâyi’nin yaşadığı sahile yaklaşmıştır.

Genel olarak her sanatkâr, kendi meşakkatli yolundaki yakın zirveleri zaptederek işe başlıyor. Tıpkı bunun gibi yazar Aybek de sanat yolunu tanıdıkları, eski tanıdık yerler ve kendisinin şahit olduğu olayları tasvir ederek edebiyata girmiştir. Aybek edebiyat sahasında henüz yürümeye başladığı sıralarda Nevâyi zirvesi kalın kar katlamları arasından meftunkâr özelliklerini bugünkü gibi göstermiyor, güneş de bu zirvenin gevher taşlarına çarpıp, ipek nurlarını başka bir cazibe ile dağıtmıyordu. Lâkin o zamandan beri Aybek bu zirveye

doğru yavaş yavaş, fakat bariz bir maksatla yaklaştı; ondan türlü devirler ve mefkûreleri miras bırakan kar katlamalarını küreyip, onun muazzam varlığını parlatarak ortaya çıkardı.

Nevâyi ve onun sanatını öğrenmek faaliyetinin, Aybek'ten önce başlanmış bir iş olarak görünmesi mümkündür. Hakikaten, üstat Aybek'e kadar seçkin şairler Nevâyi'nin eserlerinden ders alıp, onun sanat "sır"larına âşina olmaya gayret etmişler; nevâihanlar ulu şairin eserlerine rağbet edip, onların sırrını çözmek istemişler ve bundan büyük bir zevk almışlardır. 20. asrın 1920'li yıllarına gelince, Nevâyi'nin yaşadığı devri, Nevâyi'nin hayatı ve sanatını ilmi surette araştırmalara başlandı. Bu devirde bir kısım insanlar Nevâyi hakkında ilk makalelerini yazdılar. Çok geçmeden, bu ilk ve az sayıda nevâyişünaslar safına Aybek de dâhil oldu ve nevâyişünaslık onun sayesinde Özbek ilim ve kültürünün muteber bir sahasına dönüştü. Hülâsa edilecek olursa, Nevâyi bugün Özbek halkı için millî gurur kaynağına, edebî, medenî ve ma'rifî kemalât timsaline dönüşmüş, halkımız bu ulu büyük dedesinin emsâlsiz mirasını tanımış, onun namını sevip yüceltirken, bunda, çağdaşlarımız arasında, birinci sırada, Mevlânâ Aybek'in hizmetleri hiç kimseyle mukayese edilemez.

Aybek ilk defa Nevâyi adını "eski mektep"te duydu. O zaman Nevâyi'nin şiir gülşeninden esen nağmeler bütün ömrü boyunca onun gönlünde esmeye devam etti. Sonra, büyüdükçe, bu sihirli âlemin, güneş sistemi gibi türlü renkteki seyyarelerden ibaret olduğunu sezdi ve bu her bir "seyyare"yi ayrı ayrı keşfetmek, bundan sonra onların birbirleriyle olan ilişkilerini öğrenmek gerektiğini anladı. Nihayet, bu "sistem"i yaratan ve idare eden dehânın hayatını ve onun yaşadığı devri öğrenmeye çalıştı.

(...)

Aybek, tarihin karmaşık devirlerinden birinde yaşadı. Genel olarak, tarihte zaten karmaşık olmayan devirler yoktur.

Her bir asır, her bir sosyal sistem kendine göre müşkül ve karmaşık devirlerden ibarettir. Fakat buna rağmen, Aybek ve onun kalem dostlarının yaşadığı devri başka bir tarihî süreç ile asla kıyaslamak mümkün değildir. Komünist Partisi bu devirde toplumu harekete geçiren yegâne güç hâline gelerek, birçok iyi işleri gerçekleştirdi; bunun yanında gayriinsanî ve gayrimedenî politikaları uygulamaktan da geri durmadı. Sovyet devrinde meydana gelen iyi işlerden biri, halkın tamamının eğitilmesi cereyanıdır; mektep ve üniversitelere, gazete ve dergilere, edebiyat ve sanata bu devirde emsâlsiz derecede büyük bir önem verildi; parti ve hükûmet bu hususta gerekli olan parayı asla esirgemedi. Fakat bununla birlikte, halkın akıl ve zekâsı, ar ve namusu ve iftiharî olan kişileri kırıp mahvetti; “katagan” denilen ecel değirmenini icat etti; halk üstünde hiç durmadan tecrübelerde bulundu; tarihi sınıf çatışması ve parti fanatizmi noktai nazarından telkin etmeyi ve asıl dikkati Sovyet politikalarına çekmeyi bir vazife saydı. Sovyet gerçeğini tasvir etmek ise, partinin her türlü siyasetini hayata geçiren bütün tedbirleri alkışlamayı ve yüceltmeyi ifade ediyordu. Aybek’in de Özbek edebiyatının önde gelen bir temsilcisi, Özbekistan Yazarlar Birliğinin başkanı ve milletvekili olarak partinin davetine ‘evet’ diyerek cevap vermesi gerekiyordu. 1937 ve 1952 yıllarında dikilen darağaçlarından sağ kurtulan Aybek, kendi sanat hayatında Sovyet toplumunu idare eden kudretli güçlerle hesaplaşmaya mecbur oldu. Bu sebeple o bilhassa savaştan sonraki yıllarda ‘kızıl’ şiirler yazmaya, Altın Vâdiyden Şebedeler ve Nur Kıdırıb gibi estetik açıdan zayıf eserler yazmaya mecbur kaldı.

İşte böyle tarihî ve medenî şartlar içerisinde ona gerçek ilhamı veren, onun sanat kaynağını çoşturan mevzu, Nevâyî mevzuu idi.

(...)

Malûm ki, İkinci Dünya Savaşı meydanlarında, çaresizlik sebebiyle düşman eline esir düşen askerler satkın sayılmışlardı.

Onlar, düşmanın elinden kurtarıldıktan sonra memleket içerisindeki çalışma kamplarına sürüldüler. Alınlarına böyle bir kader yazılmış olan bir grup Özbek askerinin bahtına, onlardan birinde Aybek'in 'Nevâyi' romanı mevcutmuş. Bu eser, tasvir edilen vakalar ve ileri sürülen hikmetli fikirler, bu bahtsız askerlerin it azabında geçen hayatlarını aydınlatıcı, onlarda on beş günü aydınlık olan 'adaletli yarın'a ümit uyandırıcı yegâne büyük nasihat edici ve kurtuluş yolunu gösteren bir kıblename olmuştur.

Bugün işte şu eserin yazılmasının üzerinden altmış yıldan fazla bir zaman geçti. Eser, bunca zamandan beri yeni ve yeni nesilleri büyük ceddimiz Alişir Nevâyi hazretleri ile tanıştırap, onların kalbine iyilik, güzellik ve marifet tohumlarını serpmektedir. Ümit ediyorum ki, eser kendisinin bu hayırlı vazifesini daha uzun devirler boyunca şerefle eda edecektir.

Sovyet devrinin meşhur şairi Mayakovski "Toyana" adlı şiirinde, kendisinin gelecekte Puşkin ile yan yana olacağına dair inancını ifade etmişti. Bugün bu inanç piyalesi, komünizmin harabeleri altında paramparça olup dağıldı. Fakat bendeniz, Aybek'in sevgili Nevâyi ile bugün ve gelecekte yakın birer dost olarak yaşayacaklarını samimi olarak ümit ediyorum (Kerimov, 1995a: 440-447).

Kaynaklar

- Aybek.(1957-1959a). *Tanlangen Eserler-Şe'rler-Poemalar*. T.1., T.: Hâmil Yakubov, Taşkent: Devlet Bediyy Edebiyat Neşriyatı.
- Aybek.(1957-1959b).*Tanlangen Eserler, T. 2., Kutlug Kan*, roman, Taşkent: Devlet Bediyy Edebiyat Neşriyatı.
- Aybek.(1957-1959c).*Tanlangen Eserler, T. 3., Nevâyi*, roman, Taşkent: Devlet Bediyy Edebiyat Neşriyatı.
- Aybek.(1960).“Aybek (Musa Taşmuhamedov)”, *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1960/1, Ocak-Şubat, s. 3-8.
- Aybek. (1971). *Balalik*, Taşkent: Yaş Gvardiya Neşriyatı.
- Aybek.(1979). “Kıskaçça Tercime-i Hâlim”, *Mükemmel Eserler Toplamı-14 (Edebiy-Tenkidiy Makaleler*. Taşkent: Özbekistan SSSR Fen Neşriyatı.

- Aybek (1995a). *Nevâyi*, Taşkent: Şark Neşriyat.
- Aybek.(1995b). “Nevâyi Romanını Kandı Yazdım”, Özbek Edebiyatı. Taşkent: Okıtuvçı Neşriyatı.
- Corayev, M., Nurullin, R., Kemâlov, S., Recepova, R., Galavanov, A., Recebov, K., Mevrulov, A., Abdullayev, R., Azamhocayev, S., Âlimova, D., Kerimov, N., Kaşanov, B., Âkilov, K., Ârifhanova, Z., Tetenyeva, L., Turbiyev, Ş. (2000). *Özbekistannın Yehni Tarihi-II, Özbekistan Sovyet Müstemlekeçiliği Devride*. Taşkent.
- Kâdirrov, Pirimkul.(2005). “Üstâz Aybek ve Milliy Ruh”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğilgen Küniniñ 100 Yıllığı)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Karakaş, Şuayip.(2012). “Bir Şairin Hazin Hikâyesi-Özbek Şair Osman Nâsir’ın Hayatı”, Özbek Edebiyatı Yazıları. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Kâsimov, Begali.(1993). “Cedidçilik, Ayrım Mülâhazalar”, *Milliy Uyganiş ve Özbek Filologiyası Meseleleri*. Taşkent.
- Kerimov, Naim.(1985). *Aybek-Meşhur Özbek Edibiniñ Hayatı ve İcâdıdan Levhalar*, Taşkent: Yaş Gvardiya Neşriyatı.
- Kerimov, Naim. (1995a). “Aybekniñ Şah Eseri”, *Nevâyi*. Taşkent: Şark Neşriyatı.
- Kerimov, Naim.(1995b). “Aybek”, Özbek Edebiyatı, Taşkent: Okıtuvçı Neşriyatı, s. 178-179.
- Kerimov, Naim.(1995c). “Bala Alişer Kıssası ve Unıñ Müellifi Toğırısında”, *Aybek-Bala Alişer*. Taşkent: Çolpan Neşriyatı, s. 66-69.
- Kerimov, Naim. (2005). “Aybekniñ Edebiy Merâsı”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğilgen Küniniñ 100 Yıllığı)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Kettebekov, A., Mamacanov, S., Nazarov, B., Narmatov, U., Sultanov, İ., Şerefiddin, Â., Şükürov, N.(1990). *Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi*, Taşkent: Okıtuvçı.
- Koşcanov, Metyakub.(2005). “Nege Men Aybekni Tanladım?”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğilgen Küniniñ 100 Yıllığı)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Mamacanov, Salâhiddin.(1975). *Uluğ Vatan Uruşı Devride Özbek Edebiyatı*, Taşkent.
- Mirzayev, Seydulla.(2005). *XX Asr Özbek Edebiyatı*, Taşkent: Yeni Asr Evlâdi Neşriyatı.

- Narmatov, Umarali.(2005a). “Ebediy Bediiyat”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğulgen Küniniñ 100 Yıllığıge)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Narmatov, Umarali.(2005b). “Edib Huzurıda 19 Dakika”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğulgen Küniniñ 100 Yıllığıge)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Saidnâsırova, Zarife.(1994). *Aybegim Meniñ*, Taşkent: Şark Neşriyatı.
- Şerefiddinov, Âzad.(1976). “Söz San’atige Fidâiy Sadâkat”, *İste’dâd Cilâlari*, Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı.
- Şerefiddinov, Âzad.(1983). “Ülken San’atkâr, Âlicenab İnsan”, *Hayat Bilen Hemnefes*. Taşkent: Yaş Gvardiya Neşriyatı.
- Şerefiddinov, Âzad.(2005). “Milletni Uygatgen Edib”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğulgen Küniniñ 100 Yıllığıge)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Şermuhammedov, S., Mirzayev, S.(1987). *Aybek ve Özbek Sovyet Edebiyatı*, Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Vâhidov, Erkin.(2005). “Bir Hatâniñ Iztırabları”, *Milletni Uygatgen Edib (Aybek Tuğulgen Küniniñ 100 Yıllığıge)*. Taşkent: Üniversitet Neşriyatı.
- Yakubov, Hâmil.(1975a). *Aybek*, Taşkent: Özbekistan Neşriyatı.
- Yakubov, Hâmil.(1975b). “San’atkârniñ Berhayatligi-Aybekniñ 70 Yıllığı”, *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1975/1, s. 3-6.
- Yaşın, K., Zâhidov, V.Y., Sultanov. İ.O., Sultanov, Y.S., Yakubov, H.İ., Mamacanov, S.(1971). *Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi-II*, Taşkent.
- Yoldaşev. K., Narbayev, B., Tolametov, M. (2007). *Özbek Edebiyatı*, Almatı: Mektep Neşriyatı.